

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

YADİGAR SAHİBƏLİ OĞLU TÜRKEKEL

**İNSAN, TƏBİƏT, CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ
(BİOSOSİAL VƏ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏR)**

İxtisas: 7207.01 - Sosial fəlsəfə

**Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Həmid Rza oğlu İmanov

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Azər Xoşbəxt oğlu Mustafayev

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Etibar Əli oğlu Nəcəfov

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Məmməd Alı oğlu Balayev

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Texniki Universitetinin
fəlsəfə və politologiya kafedrası**

Müdafiə «14» 03 2014-cü il saat _____ da AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün fəaliyyət göstərən D.01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31, AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya Və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru:

Sevinc Arif qızı Həsənova

I. TƏDQIQATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

MÖVZUNUN AKTUALLIĞI. Azərbaycan xalqı 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir. Demokratik, hüquqi, dünyəvi Azərbaycan Respublikasını dünyanın qabaqcıl elm, mədəniyyətli dövlətinə çevirmək üçün cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi, siyasi həyatında köklü demokratik dəyişikliklər edilməli, insan, təbiət, cəmiyyətə elmi-fəlsəfi, siyasi-ideoloji baxış dəyişməli, tarixi, dini adət-gələnlər dərindən öyrənilib insan, təbiət, cəmiyyət münasibətlərinin ideoloji yönəri milli maraqlara uyğun strateji yöndə qurulmalıdır. Milli şüur, milli kimlik, milli özünütəyin, özünütəsdiq məsələlərini içinə alıb onların formalaşmasına yardım edən milli ideologiyanın yaradılması cəmiyyətin milli-mənəvi problemlərindən biri kimi qarşıda durmuşdur. Bu böyük işin biososial, tarixi, mənəvi-psixoloji aspektlərinin öyrənilməsi, əhalinin təşkilolma, təşkilatlanma bacarığının artırılması, dövlət müstəqilliyinin qorunmasındakı yerinin dəyərləndirilməsi çağdaş Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi elmlərinin əsas mövzularındandır.

Tarix boyu bütün cəmiyyətlərin hərəkətverici güclərindən biri də şəxsiyyətlərlə hakimiyyət mübarizəsi olmuşdur. Filosoflar, şairlər, yazıçılar insanların daha çox «görünən», sosial-mədəni özəlliklərini öyrənmiş, «görünməyən» biogenetik, biopsixoloji yönlərinə az fikir vermişlər. Marksistlər cəmiyyətdəki olaylara ideoloji yanaşdıqlarından insanın mahiyyətindəki bioloji ictimainin nisbəti məsələsində insanın biopsixoloji özəlliklərini, «heyvaniliyini» də görməyə, açıqlamağa çalışan alimləri «burjua filosofu», «freydizm», «neofreydizm», «motivləşmə», «ehtiyac», eləcə də b. yarlıqlarla rədd etmişlər. Zaman bu düşüncənin yanlışlığını, şəxsiyyətlərin irsi-genetik üstünlüklərini, onların varlığında anadangəlmə biopsixoloji özəllikləri də yetərincə dəyərləndirib, fərdi, ictimai davranışın qurulması, milli kimlik duyğusu, mənəvi-əxlaqi özəlliklərin tərbiyəsi, cəmiyyət yönətimində yararlanmanın gərəkliliyini göstərdi. İnsanların mahiyyətindəki şəxsi mənafe duyğusunun birinciliyi, qan qohumlarına üstünlük verilməsi, təhtəşüurla, kütlə psixologiyası ilə yaşamaq duyğusu, yaşamın müəyyən anlarında dağıdıcılığın quruculuğu üstələməsi, ağılıq duyğusu, ictimai şüurun darlığı kimi özəllikləri öyrənib yönətimdə yararlanmaq çağın gərəklili elmi, sosial-fəlsəfi məsələlərindəndir. Göstərilən sosial-fəlsəfi aspektlər dissertasiyanın mövzusunu aktual etmişdir.

PROBLEMIN İŞLƏNMƏ DƏRƏCƏSİ. İnsanlığın elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncə tarixini araşdıranda Platondan Aristotələ, İbn Sinadan Hegelə, Mirzə Fətəli Axundovdan Azərbaycanın çağdaş filosoflarına, politoloqlarınadək dissertasiya konusunun ayrı-ayrı yönlərindən dəyərli əsərlər yazdığı görünür. 1985-ci ilin aprelindən Azərbaycanda, eləcə də b. ölkələrdə konu ilə bağlı namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmiş, kitablar, elmi toplular çap olunmuşdur. Bu dissertasiyalarda, kitablarda insan, təbiət, cəmiyyət münasibətlərinin ayrı-ayrı yönləri öyrənilsə də konu dissertasiyada qoyulduğunə – kəsilməz varlıq prosesləri kimi biososial, fəlsəfi, ideoloji aspektlərdən araşdırılmamışdır.¹

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2011; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I c. B., 2004; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. B., 2005; Abbasov A.C. Milli dövlətçilik məfkurəsi və layıqlıq (Genezis və təkamül). B., 2002; Ağayev M.M. XX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrində din problemi. B., 2008; Ağayev M.M. Azərbaycan demokrtik fikrində insan konsepsiyası. B., 2009; Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam. B., 2001; Aslanova R.T. İslam və mədəniyyət. B.,2002; Cəfərov N.Q. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfəqləri. B., 2001; Dahl R. Demokratiya haqqında. B., 2004; Əhmədli R. A. Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq. B.,2007; Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (İhissə). B., 2011; Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., 1997; Əliyev Q.C. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. B., 2003; Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. B., 1998; Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan mətbuatı səhifələrində. B., 2005; Əlibəyzadə E.Nizami və tariximiz. B., 2004; Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. I c. B., 2007; Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. B., 2001; Həsənov H. B. Türklüyümüz. B., 2007; Hüseyinov S.Y. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. B., 2003; İsmayılov F.Q. İnsan və dünya. B., 1994; Xəlilli X. D. Sovet tarixşünaslığı – milli ölüm elmi. B., 2010; Xəlilov S.S. Lider, dövlət, cəmiyyət. B., 2001; Xəlilov S.S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. B., 2002; İsmayılov D.Y. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial-demokratiya. B., 2005; Qeybullayev Q.A. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. B., 1990; Qəribli B.R. Antimarksizm.B., 2001; Qaraməmmədli Y.A., Məmmədov İ.E, Riskin idarə olunmasında insan amili: psixoloji faktorlar. B., 2004; Makiavelli N. Hökmdar. B.,2008; Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. B., 2000; Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə Azərbaycanda milli dövlətçilik. B., 2003; Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. B., 2005; Məmmədov Ə.B. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası. B., 1998; Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. B., 2001; Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. B., 1992; Məmmədov R.N. İdarəetmə mədəniyyəti

(etnopsixoloji münasibətlər). B., 1999; Məmmədov N.M. Marksist-leninçi iqtisadi təlimə praqmatik baxış. B., 2007; Məmmədov N.M. Azərbaycanda orta təbəqənin formalaşması problemləri. B., 2010; Nəsbibli N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. B., 2011; Muxtarov K.Y., Əliyev R.M. XX əsrdə türk xalqlarının birliyi ideyası. B., 2002; Mustafayev Q. T., Sultanzadə F. V. İnsan, uğurları və problemləri. B., 2004; Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990; Rəsulzadə M.Ə. Milli birlik. B., 2009; Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. (Bitkin çapı). B., 2011; M.Ə. Rəsulzadə. Qafqaz türkləri. B., 2012. Rəsulzadə M.Ə. Panturanzm Qafqaz sorunu. B., 2012; M.Ə. Rəsulzadə. İran türkləri. B., 2013; Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri III c. B., 2012; Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri IV c. B., 2013; Rəsulzadə M.Ə. Çağımızın Siyavuşu. B., 2014; Rüstəmov A.B. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri. B., 2001; Rüstəmov A. B. Sosial linqvistikanın fəlsəfi problemləri. B., 2005; Rüstəmov İ.A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii, elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti. B., 1992; Seliqman A. Vətəndaş cəmiyyəti ideyası. B., 2005; Səttarov M.M. İnsan və cəmiyyət haqqında düşüncələr. B., 2000; Şarp Çin. Diktaturadan demokratiyaya doğru. B., 2005; Şəmsizadə N.Q. Azərbaycan ideologiyası. B., 1996; Tağıyev Ə.M. Azərbaycanda milli hərəkət ideyalarının yaranması və tarixi təkamülü. B., 1994; Tağıyev Ə.M. Milli ideya və ideologiya. B., 1995; Topçubaşı: dokumenti iz liçnix arxivov. 1903-1934 qq. M., 2012; Topçubaşı A.M. i M.E.Rəsulzadə: Pəripiska. 1923-1926 qq. M., 2012; Topçubaşı Ə. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması. B., 2013; Ulusel R.S. Ulutürklük. Qloballaşma çağında milli özünüdərkətmə və geostrategiya. B., 2002; Yusifov M.İ. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. B., 2003; Yusifov M.İ. Dövlətçilik və dil. 2004; Yusifov M.İ. Azərbaycançılıq. B., 2010; Zahidi C. İslam fəlsəfəsinə bir baxış. Təbriz. 1997; Zeynalov M.B. Fəlsəfə tarixi. B., 2000.

Rus dilində. Абулханова-Славская К.А. Психология и сознание личности. М., 1999; Арзуманлы В.М., Гасиев И.К. Азербайджанская Республика и формирование тюркской интеллигенции. Б., 2000; Байрамов А.С. Актуальные психологические проблемы формирования личности. Б., 1981; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1993; Григорьев Б.Т. Философия и сущность человека. М., 1993; Дашдамиров А.Ф. Теоретико-методологические проблемы обществоведения. Заметки и размышления о новых подходах. Б., 1996; Дашдамиров А.Ф. Национальная идея и этничность (Азербайджанская идея в этнокультурном и этнополитическом контексте). Б., 2001; Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польшу. Б., 2011; Кулиев Т.А. Регулируемая экономика. Б., 2000; Мамедов А. Б. Концептуальный подход к современному естествознанию. т. I. М., 2005; Мамедов А. Б. Концептуальный подход к современному естествознанию. т. II. М., 2005; Мамедалиев З. Г. «Время и проблема формы его проявления» Б., 1998; Мамедалиев З. Г. Природа времени и проблема множественности форм ее проявления. Автореферат докторской диссертации. Баку, 2004; Мамедзаде И.П. Гражданское общество и

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Əziz Məmmədov empirik və nəzəri biliyin qarşılıqlı əlaqəsini, elmi biliyin inkişaf prinsiplərini, elmi idrakın mahiyyətini, funksiyalarını, metodoloji aspektlərini araşdırmışdır. Biz biliyin mənbəyi, mahiyyət və nisbiliyini araşdıraraq, insan şüurunun mahiyyətini göstərən sxem çəkib açar kimi yaralanaraq, dissertasiyada qoyduğumuz məsələləri çözməyə çalışdıq. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Zakir Məmmədəliyev göstərilən əsərlərində zaman və onun görünüş şəkilləri məsələsini araşdırmışdır. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Zeynəddin Hacıyev cəmiyyət, təbiət münasibətlərinin ekoloji izahı, antropoloji izlənməsi məsələsini araşdırmış, ali məktəblərdə sosial fəlsəfənin optimal öyrədilmə biçimini verməyə çalışmışdır.

Rutten yer üzündə həyatın yaranması haqqında geoloji bilikləri araşdırıb geologiya elminin problemi tək çözmək iqtidarında olmaması yazmışdır. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Fərman İsmayılov ekzistensializm fəlsəfəsinin yaradıcıları ilə özünün varlıq haqqında baxışlarını tutuşdurmuş, «Fəlsəfə ilə varlıq bir-birinə qarşı duran iki əkslikdir...fəlsəfə varlıq haqqında düşüncədir» qərarına gəlmişdir. Biologiya üzrə elmlər doktoru, professor Qara Mustafayev insanın mahiyyət və davranış məsələlərini araşdırmış, «uğur və uğursuluqlar»ının elmi, fəlsəfi, mənəvi şərhini verməyə çalışmışdır. Dünya görüşü məsələlərini araşdıran tarix üzrə elmlər doktoru Allahşükür Paşazadə maddi və mənəvi başlanğıcların birini o birindən üstün tutmamağı önərib ikili yaşamın «tərəflərdən hansının başlıca ya əsas, hansının ikinci dərəcəli, törəmə olması barədə məsələ açıq qalır...Hər iki baxış mütləq, ifrat və birtərəfli götürüldükdə məqsədyönlü hesab edilməməlidir», – deyir.

национальная идеология. Б., 1995; Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения: анализ проблем и поиск решений. Б., 1992; Мехтиев Р.Э. Азербайджан: вызовы глобализации. Б., 2004; Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М., 1990; Мурад Аджи. Европа, турки, Великая Степь. М., 1998; Панкратьева Н.В., Попов В.Ф. Здоровье - социальная ценность. М., 1989; Поупкин Р., Строл А. Философия. М., 1997; Фогель Ф., Мотульски А. Генетика человека. в 3-х т-х, т.1-3, М., 1989-1990; Фромм Э. Душа человека. М., 1992; Хоровиц Н.Х. Поиски жизни в солнечной системе. М., 1988; Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. М., 1986; Долгожительство в Азербайджане. М., 1989.

İngilis dilində. Pierre P.Grasse. The Evolution of Living Organisms, New York: Academic Press, 1997; Lankaster S.B. In the Oriqin of Man. 1965; Sir Frid Hoyle and Chandra Vickramasinghe Evolution. From Spase (N.Y.: Simon and Schuster, 1981),

İrqlərin, millətlərin bioloji, ictimai, tarixi mahiyyət məsələlərinin öyrənilməsi bu barədə elmi biliklərin məhdudluğunu, nisbiliyini, humanitar sahə alimlərinin əsaslandığı ikincili – dil, din, mədəniyyət, sosial, siyasi cəhətlərlə yanaşı birincili – antropometrik, antropogenetik göstəricilərin də dəyərləndirilməsinin elmi gərəkliliyini ortaya çıxardı. Dissertasiyada dil, tarix, mədəniyyət, mənəvi-psixoloji yaşam birliyi kimi sosial amilləri də nəzərə almaqla A. A. Voronovun başçılıq etdiyi alimlərin «Zaqafqaziyada qan qruplarının yayılmasının antropoloji özəllikləri», «Batı Azərbaycan əhalisinin qan göstəricilərinin Yuxarı və Aşağı Əskipara köylərində yaşayanlarla antropoloji tutuşdurulması» adlı elmi araşdırmanın «Əskiparalı azərbaycanlılar güneydə yaşayanlara uyğun olub... braxikefal ermənilərlə gürcülərdən ayrılırlar» nəticəsinə, eləcə də b. elmi bilgilərə dayanaraq, azərbaycanlıların etnogenezi barədə uydurmalar yazanları yalanlayan, elmi əsaslandırılmış baxışlar söylənilmişdir. Azərbaycanın alimləri, siyasətçiləri 1990-cı illərdən milli ideologiya, milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı elmi-siyasi baxışlar irəli sürmüşlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **Heydər Əliyev** (1993-2003) deyirdi: biz «milli-mənəvi dəyərlərimizi ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirib, zənginləşdirib Azərbaycan xalqının ümumi dəyərini – milli ideologiyasını yaratmalıyıq». AMEA-nın müxbir üzvü Səlahəddin Xəlilov milli düşüncə, milli ideologiya, bəşəri ideallar, liderliklə bağlı baxışlarını açıqlamışdır. Akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycanın qloballaşan dünyadakı yerini, görəvlərini göstərməyə çalışmışdır.

Dissertasiyada yuxarıda adları keçən, eləcə də başqa alimlərin, siyasətçilərin baxışlarını araşdırıb Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunması, əhalinin təşkilolma qabiliyyətinin artırılması, milli kimlik duyğularının oluşmasında strateji dəyəri olacaq ideyalar irəli sürülmüşdür.

TƏDQIQATIN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ. Dissertasiyada aşağıdakı məsələləri həll etmək qarşıya qoyulmuşdur:

– çağdaş Azərbaycan cəmiyyətində fəlsəfənin elmi, sosial-mənəvi proseslərdə yerini müəyyənləşdirmək, fəlsəfədə fikir plüralizmi, aşkarlıq prinsiplərinin gərəkliliyini göstərmək,

– fəlsəfə tarixində, özəlliklə Aristotelin yaradıcılığında dialektikaya münasibəti öyrənilib Azərbaycan Respublikasında marksizm fəlsəfəsini dirçəltməyin milli maraqlar baxımından gərəksizliyini sübut etmək.

İnsan şüurunun ikili, dəyişkən, gücdən asılı, yanılan tipli olmasını göstərib, ondan cəmiyyətdə fərdi, eləcə də ictimai davranışın qurulmasında yararlanmanın dəyərini göstərmək.

– fərdin həyatında təhtəşüurun, cəmiyyətdə isə kütlə şüurunun yerinin, əxlaqa, davranışa təsirinin yetərinə dəyərləndirilməsinin gərəkliyi göstərmək,

– psixi radikalizmin cəmiyyətin həyatındakı dağıdıcı rolunu sübut etmək,

– azərbaycançılıq ideologiyasının əhalinin təşkilolma qabiliyyətinin artırılması, dövlət müstəqilliyinin qorunmasındakı əhəmiyyətini açıqlamaq,

– milli kimliyin müəyyənləşdirilməsində biogenetik amillərin də yetərinə dəyərləndirilməsinin gərəkliyi göstərmək,

– linqvistik analiz fəlsəfi baxışlarına uyğun «ideal dil» anlayışından türklərin milli mənsubluğunun mahiyyət göstəricisi kimi yararlanmaq,

– hakimiyyət mübarizəsinin cəmiyyətin yüksəliş və geriliyinə səbəb olan amil olmasını sübut etmək,

– din və ruhun mahiyyət məsələlərini araşdırıb onlardan idarəetmədə düzgün yararlanmanın gərəkliyi göstərmək,

– qloballaşan cəmiyyətdə mühafizəkarlığın özünüqoruma instikti kimi ortaya çıxdığını açıqlamaq,

– millətin geoevolyusion mahiyyətli sağlamlığının ictimai, siyasi cəhətlərini gözə alıb, sağlamlıq sisteminin yenidən qurulmasının sosial-siyasi problemləri optimal çözülmüş «Dövlət sağlamlıq sistemi» modeli yaratmaq.

DİSSERTASIYANIN ELMİ YENİLİYİ:

1. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətlərinin «əbədi» fəlsəfi problemlərinin tamdərkedilməzliyinin, Yer kürəsinin yaşının təyini, onda həyatın yaranma tarixinin «mütləq» müəyyənləşdirilməsində insan biliklərinin məhdudluğunun, insan şüurunun

təbiətin

bilgi – bilik – bilim – mütləqin < >dərk prinsipi qurulub, ikili,

tanrının

dəyişkən olmasının cəmiyyət yönətimində, təhsil, təlim-tərbiyə proseslərində nəzərə alınmasının zəruriliyinin sübut edilməsindədir.

2. İnsan davranışında biogenetik amillərin də həlledici rol oynadığını, təhtəşüurun davranışda, əxlaqdakı yerinin dəyərləndirilməsi, şüur, əxlaq, davranışla bağlı psixanalitik tədqiqatları, şüur və ruh proseslərinin birlikdə tədqiqini fəlsəfi cəhətdən ümümləşdirməkdən, cəmiyyətdə milli özünüanlama, özünütəsdiq proseslərinə diqqətin artırılmasının, insanların hakimiyyət mübarizəsinin cəmiyyətdəki təkəverici və dağıdıcı rolunun əsaslandırılmasından ibarətdir.

3. Türk millətinin dolaşdırılmış milli mənəvi dəyərlərinin qorunmasında, azərbaycanlıların milli kimliyinin müəyyənləşdirilməsində biogenetik amillərin, «ideal dil»in əhəmiyyətinin yetərinə dəyərləndirilməsinin gərəkliyinin sübut edilməsindədir.

4. Demokratik və avtoritar siyasi sistemlərdə şəxsiyyətin cəmiyyətlə enerji mübadiləsinin, qloballaşan Azərbaycan cəmiyyətinin «keçid dövrü»ndə qarşılaşdığı sosial-psixoloji, milli-mənəvi çətinliklərin çözüm yollarının göstərilməsindədir.

5. Marksizm fəlsəfəsinin Azərbaycanda yenidən dirçəldilib cəmiyyətə tətbiqinin gərəksizliyinin, fəlsəfənin metodoloji funksiyası haqqında marksizm təliminin yetərsizliyinin göstərilməsində, Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-siyasi yenidənqurulmasında əhalinin sağlamlığının geoevolyusion mahiyyətinin açıqlanması, sağlamlıq sisteminin millətə həyatındakı yeri, yenidən qurulmasının sosial-siyasi yönlərinin həllinin cəmiyyətdəki dəyərinin sübut edilməsindədir.

Son 20 ilin sosial-siyasi, mədəni, mənəvi-psixoloji olaylarının təhlili dissertasiyada qoyulan sosial-fəlsəfi strateji problemlərin Azərbaycan cəmiyyəti və elmi üçün gərəkliliyini göstərdi.

DİSSERTASIYANIN ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.

Dissertasiyada təbiət elmlərindən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, çeşidli fəlsəfi cərəyanlardan, hadisə və proseslərin qəbulu, dərk və açıqlanması mübahisəlidir, düşüncənin müşahidədən asılılığı, dəyişmə, sistemli yanaşma, demokratiyanın açıqlıq, plüralizm prinsiplərindən, görkəmli filosofların, siyasətçilərin fəlsəfi, siyasi baxışlarından, konu ilə bağlı Azərbaycanda, MDB-də, dünya ölkələrində keçirilmiş elmi-praktik konfransların materiallarından yararlanılmışdır.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ-TƏCRÜBİ ƏHƏMİYYƏTİ.

Dissertasiyada qoyulan elmi-fəlsəfi problemlərin aşağıdakı nəzəri-təcrübi dəyəri vardır:

- bu sahədəki elmi-tədqiqat işlərinin təkmilləşdirilməsində;
- fərdi və ictimai şüurun genişləndirilməsində;
- fərdi və ictimai davranışın qurulmasında;
- təhsil, təlim-tərbiyə proseslərinin təkmilləşdirilməsində;
- əhalinin milli kimlik duyğusunun, təşkilolma qabiliyyətinin artırılmasında;
- sağlamlıq sistemində yönətimin təkmilləşdirilməsində;
- dövlət quruculuğunda.

DİSSERTASIYANIN APROBASİYASI VƏ QURULUŞU.

Dissertasiya 5 fəsil, 14 paragraf, 276 səhifədir. Onun məzmunu müəllifin çap etdirdiyi 13 kitab, ali məktəblər üçün yazılmış 1 tədris proqramı, 1

metodik göstərişdə, tərtibçi və elmi redaktor kimi hazırladığı 8 kitab, çeşidli elmi toplularda çap olunan 57, başqa ölkələrdə yayımlanmış 3 elmi, dövrü mətbuatda yayımlanmış 150-dən çox elmi-publisistik məqalədə əks olunmuşdur.

II. DİSSERTASIYANIN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində onun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, məqsədi, vəzifələri əsaslandırılmışdır. «**Həyatın dərkilə problemləri və tamdərkedilməzlik**» adlı I fəslin «**Biliyin mənbələri, mahiyyəti və nisbiliyi: sosial-qnoseoloji problemlər**» paraqrafında biliyin sosial-qnoseoloji kökləri araşdırılmışdır. Müəllifin fikrincə, bilik insanın duyğu üzvlərilə aldığı bilgilərdən analiz və sintez yolu ilə yaratdığı anlayış, güc, fəlsəfi kateqoriyadır. Söz (anlayış), ideya və nəzəriyyələrə kimi artıb mücərrədləşən bilik fərdi, ictimai, milli-psixoloji ölçülərlə təcrübədə yoxlanıb ictimailəşir. İnsanın duyğu üzvlərinin qavrama düzəyilə gerçək aləmin olaylarından asılı olan bilik ictimai proseslərin etkisi ilə cəlalanıb çeşidli fərdi, sosial səviyyələrə çatır. Başqa canlılarda içgüdü (instinkt) və vərdişlərin olması qəbul edilir. İnsan biliyinin sosial mahiyyəti onu iqtisadi, siyasi, mənəvi-psixoloji gücə, maddi-mənəvi dəyəərə çevirib, başqa canlılardan kəskin ayırır. Bilik varlıqdakı şeylər, olaylar, proseslər arasındakı münasibətlərin öyrənilməsinə yönəlsə də, insan yüksək ağıl və düşüncə ilə qəbul edilən şeylər barədə də düşünüb bilik (nəzəriyyə) yarada bilər. O, başqa canlılardan şüurun yüksəkliyi, ağıl dərəcəsilə kəskin ayırılır. Ancaq insan «böyüklüyünün» təbiətdə, cəmiyyətdə yaradacağı sonuçları tam proqnozlaşdırma bilmir. Bütün biliklərin kökündə duyğu üzvlərinin qavrama düzəyilə qavranan maddi varlıq durur. Bu iki şərtsiz bilik yoxdur. Duyğu üzvlərinin aldığı bilgilər analiz və sintez edilərək biliyə çevrilir. Bilgilərin alınması nisbi olduğundan bütün biliklər nisbidir. İnsan beyninin «mütləq bilik» yaratmaq gücü yoxdur. Bilgilər sistemləşib ideolojiləşdikcə yanlışlıq dərəcəsi artır. Hər hansı ideologiya mahiyyətə ikili olduğundan məhduddur. Bilik isə sayca sonsuz, keyfiyyətə məhduddur. Varlıqdakı bütün həqiqətlərə yol, gəlişmənin hərəkətverici gücü söz, düşüncə azadlığında, özgürlüyündədir.

İnsanlar tarixi proses olan idrak səviyyəsilə də fərqlənirlər. İdrak səviyyəsi quruluşca ikiqatlıdır. Birinci qat fərdi-bioloji özəlliklərdən – duyğu üzvlərinin sağlamlığından, beynin bilgiləri analiz qabiliyyətindən, ikinci qat varlığın olay və proseslərdən asılıdır. Sonsuz düşüncənin məhsulu olan fəlsəfə daha çox «təklər», «seçilmişlər» üçün, elm isə hamı üçündür. Filosof isə düşüncələrindən heç bir xeyir güdməyə bilər. Biliyin mahiyyətində gərəksizlik də vardır. Gərəkliliklə gərəksizlik nisbi olub

təcrübədə bilinir. İdrak biliksizlikdən biliyə, oradan bilimə, ondan mütləqi anlamağa yönəlmişdir. Mütləq ikidir: təbiət, tanrı. Dediklərimizi

təbiətin
bilgi – bilik – bilim – mütləqin < > dərki cizgisilə vermək olar.
tanrının

Bilik sistemləşib bilimə (elmə) çevrildə məhsuldar qüvvə, sosial güc olur. Onu daha çox bəlli bilgiler, qərarlarla yetinməyib yaratdığını özgür düşüncəsi, inam duyğusu, gəldiyi əqli-məntiqi nəticə – analizlə açıqlamağa çalışan təklər yaradırlar. «Mütləq bilik» təbiətlə tanrının tam dərkidir, sonsuzluğa yönəlmişdir. Təbiətlə tanrı isə tamdərkedilməzdir. Yaranmış yaradanı tam dərək edəməz. İnsan «mütləq»i sonadək dərək etsəydi, «tanrı»ya çevrilər, varlığın anlamı itərdi. Biliyin nisbiliyini göstərən bəlkə də ən düzgün fəlsəfi söz Quranda deyilmişdir: «Hər biləndən üstün bir bilən vardır».¹

I fəslin «**Yer kürəsinin yaşının təyini və onda həyatın yaranması barədə elmi və dini biliklərin məhdudluğu və nisbiliyi**» adlı II paraqrafında deyilir: İnsan şüuru varlığı dərək etmək, bilik qazanmaq yönündə qurulmuşdur. Canlı aləm oxşar prinsiplərlə qurulsada hər fərd və növ başqasından həyat tərzii, şüur dərəcəsilə ayrılır. Ağıl insan mahiyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. İnsan ömrü boyu kainatdakı hadisələrin, proseslərin mahiyyətini dərək etməyə çalışır. Həyat nədir? Dünya, yaşam anlaşılındır? Dünyanın, insanın yaranmasının səbəbi nədir, sonu nə olacaq? Şeylərin səbəbini, yaradıcısını, mahiyyətini axtaran insan əbədi yaşamaq istəyini «mütləq»ə çatmaqda görür, təbiət adlı bir «mütləq»dəki qısa ömrünü özünün yaradıb, nə üçünsə üstün saydığı «o dünyadakı» «mütləq»də əbədləşdirmək istəyir. Öləndə belə təbiətdən – birinci mütləqdən çıxma bilməsə də, ruhunun «ilahi mütləq»ə qovuşacağına inanır. Bu da insanlığın bir sirri – gizli, fəlsəfəsidir.

«İstər fəlsəfədə, istərsə də bioloji fikir tarixində ciddi mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən biri də həyatın, üzvi aləmin yaranması məsələsidir»². Fəlsəfə tarixində dünya ilə həyatın yaranması barədə elmi və dini baxışlar yaradılmışdır. Onları iki qrupa bölmək olar. Elmi – dünya yaranmışdır, dini – dünya yaradılmışdır. Dünya yaranmışdır deyənlər,

¹Quran. B., 2001, B., s. 265.

² Rüstəmov İ.A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii, elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti. B., 1992. s. 71.

dünya və ondakı həyatın heç bir ilahi gücün etkisi olmadan sadəcə mürəkkəbə doğru hərəkət, dəyişmə, gəlişmə prinsipilə, təbii yolla yarandığını sübut etməyə çalışırlar. Dünya yaradılmışdır deyənlər, dünyanı, ondakı həyatı tanrının çox bitkin, özünəuyğun yaratdığını iddia edirlər.¹

Yer üzündə həyatın yaranması barədə baxışları iki yerə bölmək olar: elmi və dini. Elmi baxışları savunanlar baxışlarını tam sübut edə bilməsələr də, ikincilərdən tutalqalarının çoxluğu ilə fərqlənirlər. Dini baxışları savunanların əqli-məntiqi təsdiqdən başqa tutalqaları yoxdur. İlahiyyatçılar «allah qanunu, təbiət nizamı sabit, sarsılmazdır» desələr də təbiətin yaratdıqlarını özünə çıxmağa çalışan lovgalara oxşayırlar.

Materializmə görə, ilkin maddi aləmdir. Bir sıra alimlər kainatın ilkin, böyük partlayışdan [BIG BANG] yarandığını deyirlər. Bu nəzəriyyənin yaradıcısı Fred Hoylun fikrincə, 15-20 milyard il qabaq kainatdakı materiya olduqca bərk sıxılmış kiçik kütlə halında bir nöqtədə toplanmışdı. Birdən güclü partlayış oldu, getdikcə artıb genişlənən materiyadan milyon illər sonra öncə planetlər, sonra isə Yer üzündəki həyat yarandı: «Bu kainat bir vahid, qadir, kamil vücuddur. Əvvəli də budur, axırı da budur. Nə ondan qabaq başlanğıc olmuşdur, nə də ondan sonra son olacaqdır».² Böyük partlayış nəzəriyyəsinin opponentlərinə görə, bu nəzəriyyə ilkin, birinci materiyanın nədən yarandığını, nə üçün, necə bir yerə toplanıb sıxıldığını, nədən belə yüksək dərəcədə soyduğunu, partlayışın nədən törəndiyini, onun gələcəkdə yerdə həyatın yaranması üçün mü olduğunu və b. sualları izah edə bilmir. O, riyazi yolla yazıla da bilməz. Bu haqda heç bir dəqiq fikir söyləmək olmaz. Alimlər bu cavabsız ilkin halı sinqulyarlıq (başlanğıc) adlandırırlar. Onlara görə kainatın başlanğıcını elmi şəkildə yazmaq istəyi qabaqcadan uğursuzluğa məhkumdur. Başlanğıcı axtaran ağıl ayaqqabısız qalır, deyən bilgin Nizami Gəncəvi bu fəlsəfəni belə vermişdir: «Əvvəlini arasan - əzəlsiz bil sən onu. Axırını sorsalar - sonsuzluqdadır sonu»³.

Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında Antik yunan filosofları ilə əski Doğu bilginlərinin yaranış, yaradılış barədə baxışlarını ümümləşdirmişdir: «Bu dünya başlanğıcda necə olmuşdur? Yaradanın hökmü və təqdirilə əvvəlcə göy yaranmışdır, yoxsa Yer? Gəlin bu sirri aşkar edək ki, cahanın ilk baharı necə çiçəklənmişdir? Dünyanın əsasını qoyan bu əsası necə qoymuşdur?». Filosofların baxışlarını Makedoniyalı

¹ Quran. B., 2001, B., s. 588.

² Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. B., 1969, s. 74.

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. B., 1981, s.22.

İskəndərin sözlərilə bitirən filosof deyir: «Çətin məsələləri açan o filosoflara allah adından çox yeni afərinlər dedi...Ağla gələn hər bir surəti şübhəsiz, əməldə yaratmaq olar. Əgər biz yaradılışın sirrini oxuya bilmiriksə, onun haqqında nə tədqiqat apara bilərik? Göylərin vərəqlərini oxuyan siz görürsünüzmü, ayrı-ayrı fikirlər söylədiniz. Bundan artıq danışmaq layiq deyil ki, dünyanın surəti nəqqaşsız deyil».¹ Alimlər son 200 ildə ETT sayəsində mürəkkəb təcrübələr qoyub yeni elmi nəticələr əldə etsələr də, məsələnin həllində məntiqi irəliləyiş edə bilməmişlər. Aristotelin «müdrək hər hansı bir elmdə daha müdrək olandır», fikrini gözə alsaq, insan məntiqdə başlanğıc müdrəkliyi düzəyindədir. Deməli, son 3-4 min ildə insanın bioloji özəlliklərində heç bir «inqilab» olmamış, canlıların təkamülü insanda dayanmışdır. Yuxarı sinif canlılarda şüurun, insanda isə yüksək şüurun yaranması ilə canlı aləm yeni, daha mürəkkəb bir mərhələyə keçmişdir. İnsan şüuru da sadədən mürəkkəbə doğru artır. O, müəyyən fərdi hədlərdədir, kəmiyyətcə sonsuz, keyfiyyətcə məhduddur. Sorular, axtarışlar əbədidir, sonsuzdur.

Həyatın yaranmasında önəmli olan amillərdən biri DNT-nin (dezoksiribonuklein turşusu) tərkibi ikiqat spiraldan ibarətdir. DNT molekulu bölünəndə iki lentəbənzər «zəncir» yaranır. Bu zəncir bir ucdan açıldıqca gövdəyə birləşmiş o biri uc daha bərk dolaşır bərkiyir. DNT molekulu hüceyrədə yerini tutmaq üçün çevrilir. Bu onun hissələrinin dolaşmasına, hüceyrənin isə bölünməsinə mane olmalıdır. Ancaq hüceyrədəki gialinoridaza fermenti hədsiz spirallaşmaya mane olur. Ferment spirallardan birini kəsir. İkinci spiralın ucu kəsiyə girib bitirir. Təkamül təliminə görə belə mürəkkəb ferment molekulunun ilkin bulyonda birdən yaranması mümkünsüzdür. O, mərhələlərlə yaranmalıdır. Burada dolaşır durum yaranır. Gialinoridaza fermenti olmadan hüceyrə bölünməz. Hüceyrə bölünmədən də ferment yaranmaz. Bu «səbəb-nəticə fəlsəfəsi»nin ən çatmayan yeridir. Mirzə Fətəli Axundov bu sonsuz silsiləni belə kəsir: «Səbəblər silsiləsi ya gərək sonsuz bir surətdə davam etdirilsin, ya da gərək siz bir yerdə dayanaraq etiraf edəsiniz ki, varlıqlardan birinin səbəbə ehtiyacı yoxdur. Beləliklə, birinci halda silsilələnmə lazım gələr, ikinci halda isə varlığın vücuda gəlməsi üçün səbəbiyyət zərurəti aradan qalxar və sübut olunar ki, bir vücut səbəbsiz əmələ gələ bilər. Madam ki, belədir, hansı dəlilə görə biz təsdiq edə bilmərik ki, həmin səbəbsiz varlıq sizin dediyiniz xəyali, mövhum vücut yox, elə bu görünən, hiss edilən kainatdır. Belə olduqda siz hansı dəlilə əsasən deyə bilərsiniz ki, kainatın yaranması üçün ondan əvvəl bir səbəbin

¹ Nizami Gəncəvi. «İskəndərnamə» (filoloji çevirmə). B., 1983. S. 514.

olması lazım gəlir. Madam ki, bizim də, sizin də əqidənizə görə bir yerdə dayanmaq məcburiyyətindəyik, o zaman incə görünlülərin ağıllığın hökmünə görə lazım gəlməzmi ki, biz elə bu kainatın özünün varlığı üzərində dayanacaq?»¹

Dünyanın gizlinlərindən – sirlərindən biri də bu kəsilməzlikdədir.

Qaynaqlar ilk dəfə həkim Françesko Redinin (1626-1697) həyatın təbii yolla yaranması yönündə təcrübələr aparıb müşahidələrini «Həşəratların yaranma təcrübələri» (1668) kitabında çap etdirdiyini yazırlar. Sonralar bir çox alim bu yöndə baxışlar irəli sürsə də konu uzun illər gözdən qıraqda qaldı. Rus alimi Oparin 1924-cü ildə bu ideyanı yenidən ortaya atdı. Ona görə yerdəki həyat cansızdan canlıya doğru dialektik inkişaf yolu ilə yaranmışdır². Oparin-Holdeyn nəzəriyyəsi də deyil bu nəzəriyyə XX yüzildə SSRİ-də, eləcə də dünyada çoxlu elmi araşdırmalara təkan vermişdir. Ancaq başqa baxışlara görə «Paleontoloji sübutların praktik yoxluğundan əsas taksonomik vahidlərin təkamül mexanizmini göstərmək cəhdi əfsanəvi»dir,³ çünki üzvi maddələrin təkamülü olubsa, o, inkişafyönlü, dönməz olmuşdur. Tutuşdurmağa başqa həyat faktı da yoxdur.

Alimlərin qarşısında duran çətinliklərdən biri də canlıyı cansızdan ayırmaqdır. Yüksək canlıları cansızlardan ayırmaq asan olsa da aşağı həyat formalarını ayırmaq çox çətindir, çünki bəzi alimlər tərkiblərində müəyyən elementlərin izlərilə sabit karbon izotopunu olan maddələri biogen sayır, başqaları isə onları canlı saymırlar. Alimlər həyatın yaranmasının ilk çağını biogenez adlandırırlar. Ehtimallara görə, o çağda gedən kimyəvi reaksiyalardan peptidlərlə nuklein turşuları alınmış, sonra onlar birləşib daha iri molekullar yaratmışlar. Ancaq ehtimalla kəsin sınırlanan bu mərhələlər nə qədər olmuşdur? Suala düzgün cavab verilmədiyindən cansızdan canlıya keçidin mərhələləri haqqında düzgün bilik yaranmır. Elmdə insanın bir (monofiletik) və çox (polifiletik) yolla yaranması məsələsi də mübahisəlidir. XX yüzildə genetik elmi bolşeviklərin «soxulcanlardan məməlilər törətmək» istəyinin anlamsızlığını göstərdi. Elmi qazıntılar məməlilərin cinsi yolla qarışması barədə bilgi vermir. Bu bilgilərin artmaq ehtimalı da yoxdur. Problemi təsdiq, ya da inkar edən baxışlar daha çox nəzəridir, təhsildən, elmi-fəlsəfi baxışlardan, mənəvi-psixoloji durumdan asılı olub, heç biri dəqiq olmadığından, insanların

¹ M.F.Axundov. Kəmalüddövlə məktubları. B., 1969, s. 61.

² Опарин. А.И. Возникновение и начальное развитие жизни. М., 1966.

³ Pierre P.Grasse. The Evolution of Living Organisms, New York: Academic Press, 1997.

çoxu əqli-məntiqi nəticə ilə daha çox başlanğıc birdir fikrinə inanır: «İnsanlar tək bir ümmət idilər, ayrıldılar»¹.

Göründüyü kimi, kainatla yer kürəsinin yaşını, ondakı yaşamın başlanğıcını bilmək üçün işlədilən heç bir elmi-tədqiqat üsulu ilə bu əbədi elmi-fəlsəfi problemi çözmək mümkün deyildir. Yaranışdan dünyanın, yaşamın, özünün başlanğıcını anlamağa çalışan insan «mütləq»ə doğru gedir. Mütləq ikidir – insanın ilahi bir möcüzə ilə «yox»dan yaranıb «yox»a çevrilərək qatıldığı təbiətlə tanrı. Kəsilməzlik yarandığından məntiqlə hansının birinci olduğunu sübut etmək olmur. Nəyin birinci olduğunu demək isə təhsil, tərbiyə, düşüncə, sosial-psixoloji özəlliklərdən asılıdır. Təbiətlə tanrı adlı iki mütləq arasında qalıb ilahi ruhun parçası kimi görünən insan şüuru mütləqlə məhdudlaşır: «Təbiəti öyrənsəniz o, sizi tanrıya qovuşduracaq, siz son məqsədə çatacaqsınız»².

I fəslin «**İrqlərin, millətlərin, xalqların bioloji, ictimai, tarixi mahiyyəti barədə biliklərin məhdudluğu və nisbiliyi**» adlı III paraqrafında milləti xarakterizə edən çoxlu biogenetik, sosial-psixoloji amillərin olduğu bildirilir. Millətin var olması üçün fərdlərinin özünənləmə, milli kimlik, milli birlik duyğuları güclü olmalıdır. Millətin birlərində özünənləmə, milli kimlik, milli birlik, milli ideologiyaya bağlılıq duyğusu oluşturunub toplum özünü mənəvi-psixoloji güc kimi anlayaraq dövlət qurub siyasiləşməsə millətə çevrilməz. Millət özünü təsdiqə yönəlmiş sosial-psixoloji enerjidir. Ona enerjisini toplamağı öyrətmək, dövləti millətin qorunmasına, gəlişməsinə yönəlmiş milli-müdafiə qurumuna çevirmək gərəkdir. Buna görə millətin ziyalıları ilə dövlətin görəvlərindən biri də insanlarda milli kimlik, millətçilik, dövlətçilik duyğusu oyatmaq, tərbiyə etməkdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: «Millətçilik fikrinə inananların ilk vəzifəsi «Milli birlik»i mühafizə etməkdir. Bu, millətçilik fikrinin əsası, təməlidir. İnternasionalist, kosmopolit nəzəriyyələrlə ortaya atılan marksizm, kommünizm, anarxizm kimi doktrinlərin əsil qayəsi milli birliyi, bütünlüyü sarsıtmaq, parçalamaq, pozmaqdır»³.

SSRİ-də ictimai-siyasi elmləri insanın biopsixoloji, milli özəlliklərinə önəm verməyən, istehsal üzərində ictimai mülkiyyətin mütləq hakim olacağı «nəzərdən keçirilən cəmiyyət forması» – kommünizm qurmaq ideyasına tabe etdirmişdilər. «İnsanların iradəsindən asılı olmayan fasiləli, sıçrayışlı, yüksələn xətlə inkişaf edən vahid ümumdünya tarixinin dərk edilməsi», yaradılması tarixi materializm fəlsəfəsinin elmi

¹ Quran. B., 2001, s. 223.

² Гегель. Энциклопедия философских наук. М., 1975, с 146.

³ Rəsulzadə M.Ə. Milli birlik. B., 2009, s.33.

əsası idi. İctimai mülkiyyətin mütləq hakim olduğu bu siyasi quruluşda vətəndaşlar Aristotel deyən kimi, qarşılıqlı «suçlamadan, çəkişmədən qurtula bilmədilər», yurddaş savaşında, hakimiyyət mübarizəsində milyonlarla insan öldürüldü. 1985-ci ilin aprelində başlayan yenidənqurma, aşkarlıq, demokratikləşmə prosesləri isə öncə insanların milli şüurunu oyatdı. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətlərinin qloballaşdığı çağda Azərbaycan dövlətinin də çözücəyi işlərdən biri ölkənin bütün millətlərinin milli varlığını qoruyub cəmiyyətin harmonik həyatını təmin etmək olacaqdır. Bu anlamda elmi baxımdan Sovet dönəmində formalaşdırılmış bir sıra terminlər düzəldilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasındakı Azərbaycan xalqı siyasi termininin ölkənin sayca ən böyük türk ulusunun adının üstünü örtməsi işi dolaşdırır. Azərbaycanlıların bir çoxu özünün talış, ləzgi, avar, kürd, saxur, buduq... olduqlarını da deyirlər. Türklər isə Konstitusiyada olmayan, türk dilinin deyiminə uyğun azərbaycanlı adı altında itirlər. Mən türkəm demək az qala bir suç olmuşdur. Bununla Azərbaycan türklərinin ulusal haqları tapdanır. Bu beynəlxalq hüquqa da ziddir. Gerçəkdə isə siyasi ulus olan azərbaycanlılar – türklər, ruslar, tatarlar, ukraynalılar, yəhudilər, talışlar, kürdlər, tatlar, ləzgilər, avarlar, saxurlar, gürcülər, udinlər, buduqlar, qızıllar, ingiloylardır... Zaman konstitusiyon olaraq ölkəmizin yurddaşlarını türk dilinin qanunlarına, demokratik cəmiyyətin yüksək mənəvi-siyasi düzəyinə uyğun ümumi azərbaycanlı adı ilə birləşdirmək çağına çatmışdır. Azərbaycanlılıq vətəndaşlığın göstəricisidir. Astaradan Dərbəndədək azərbaycanlılar Sovet dönəmindən qalma təhsil, tərbiyə, dinlə bir az ayrılısalar da aralarında heç bir etnik, sosial-siyasi qarşıdurma, antaqonizm yoxdur. Tərsinə, son illərdə ölkədə ümumi milli-psixoloji qovuşma güclənmişdir.

Millətin mahiyyətdə etnik qohumluq mütləqdir. Siyasi birlik olan xalqın içində çoxlu etnik qrup ola bilər. Buna görə də Azərbaycan xalqı deyəndə bütün etnik qruplar – türk, rus, gürcü, yəhudi, erməni, talış, ləzgi, avar, buduq... anlaşılmalıdır.

Dövlət millətçiliyi – siyasi millətçilik Avropada ustalıqla yeridilir. Dövlət millətçiliyi tərəfsiz olmalıdır, çünki milli zülm gec-tez toplumda sosial-siyasi çaxnaşmalara, etnik millətçiliyə gətirir. SSRİ-də humanitar elmlərin dövlət ideologiyasını yayan alim və siyasətçiləri Azərbaycanda azsaylı xalqların yerini şişirdib türklərin milli dövlətdəki rolunu azaltmağa çalışır, Qafqazda, özəlliklə də Azərbaycanda ancaq erməniləri yerli-aborigen ulus sayırdılar. Rus alimi A.A.Voronov isə tərsinə başçılıq etdiyi alimlərlə birgə apardığı antropogenetik tədqiqatlarda Yuxarı və Aşağı əskiparalı azərbaycanlıların Kiçik Qafqazın yerli əhalisi olmasını

sübüt edir: «Xəzər tipli əskiparalı azərbaycanlılar doğuda yaşayan azərbaycanlılara uyğun olub...braxikefal ermənilərlə gürcülərdən ayrılırlar».¹

Rusiya İmperiyası Qafqazı tutana kimi burada ən azı min il siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi güc türklər olublar. Son min illik bəlli tarixdə Azərbaycanda türklərdən başqa bir millətin dövləti olmayıb. Qafqazın kiçik millət və etnik qupları, eləcə də bura XIX yüzildə gətirilən ermənilər türklərin qanadı altında varlıqlarını, dinlərini qoruya biliblər. Bəlkə də türklərin başqa millətlərə dözümlü, saygılı münasibəti olmasaydı, Azərbaycanın, Qafqazın bugünkü kiçik ellərinin çoxu təbii fəlakətlərdə, millətlərarası savaşa yox olub getmişdilər. XX yüzilin başlanğıcında qurulmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti də belə demokratik dövlətçilik örnəyi idi. Qaynaqlar AC-nin milli siyasəti haqda qürur dolu sözlər yazmışlar: «Böyük türk irqinə mənsub olduğumuz üçün türk idarəsinin ədalətini saxladıq. Bu gün vətənimizdəki xırda millətlər bizimlə bərabər yaşamaqdadırlar. Bunların hüququ heç bir qanun ilə təhdid olunmayıb və olunmayacaqdır. Hökumətimiz ədalət hökmranlığını daimi surətdə təmin etməyə çalışmalıdır. Azərbaycan birinci islam ölkəsidir ki, qanunlarının və məhkəməsinin islama ehtiyacı yoxdur. Burada Rusiya və Avropada məşhur olan qanun məhkəməsi daha da ədalətli bir şəkildə qoyuldu. Millətlər, cinslər və siniflər bərabərliyi gerçəkdə tanındı».² Azərbaycan Respublikasında da millətlərin inkişafı üçün eyni şərait yaradılmışdır.

Təbiətdə monoziqot – eyni yumurtadan olan əkizlər belə müəyyən özəlliklərlə ayrılır. Ancaq canlıların əsas genetik özəllikləri növ təbiətdən silinənə kimi nəsildən-nəslə verilir. Tarix boyu özgə millətlərə qarışmamağa çalışan Azərbaycan, İran, Türkmənistan, İraqda yaşayan türklər də çağımıza genetik yaxın, soyca dəyişməmiş bir ulustək gəlib çatmışlar. Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində türk ellərinin hansı türk dövlətində yaşamasının heç bir anlamı olmamışdır. İllər keçdikcə türklərin milli yaddaşını dolaşdırmaq yağı siyasətinin yaratdığı düşüncə ayrılığı itəcək, onları ayıran indiki dövlət sınırları geosiyasi birliklə əvəzlənəcəkdir. T. Şaqurina Azərbaycanın Qazax rayonunun Aşağı Əskipara köyünün əhalisinin antropometrik ölçülərini öyrənib onları SSRİ-nin ayrı respublikalarındakı millətlərin 28 antropometrik göstəricisi ilə tutuşduraraq, aşağıəskiparalıların Azərbaycanın başqa

¹ Долгожительство в Азербайджане. М., 1989, с.160.

² Çəmənəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. B., 1994, s.43.

yerlərində yaşayan azərbaycanlılara uyğun olub, türkmənlərə yaxınlığını göstərmişdir.¹

Hər hansı millət öncə qan qohumluğu əsasında yaranır. Buna görə də millətin dəyərləndirilməsində ilkin şərt onun bioloji əlamətlərini, antropometrik, antropogenetik göstəricilərini öyrənməkdir. Fərdlərdən təşkil olunmuş milləti mənəvi-psixoloji, iqtisadi, siyasi sistem kimi öyrənərkən onu təşkil edən bioloji əlamətlərə – antropoloji, antropogenetik – qanın tərkib elementləri, gen göstəriciləri, mutasiya proseslərlə yaranan irsi xəstəliklərin coğrafiyası kimi amillərə də önəm verilir². Azərbaycanda biogenetika üzrə alimlərin azlığından bu gün də etnik mənsubluq kimi çox mürəkkəb biogenetik problemi açıqlarkən edərkən filoloq, tarixçi, yazıçı, şairlərin fikirlərinə daha çox üstünlük verilir. Bu alimlərin qərarları isə daha çox təsəvvürə, təxəyyülə əsaslanır. Ancaq «Dünya xalqları təkcə mədəniyyət adət və gələnlə, davranışla ayrılırlar. Onlar bioloqlar deyən kimi genetik səviyyədə də ayrılırlar... Bu gerçək rəsmi Moskvadan başqa hər yerdə hamıya bəllidir. Elmin bu sahədəki son nailiyyətləri heyrət ediləcək qədər maraqlı olsa da burada insanın öyrənilməsini tanımaq belə istəməzlər. Yəqin siyasi doqmalar buna mane olur».³ İrəlində adı çəkilən alimlərin Şəki və Şamaxı rayonlarındakı tədqiqatlardan aldıkları biogenetik sonuclar Volterin «Avropada yaşayan» avropalılarda müəyyənləşdirdiyi orta göstəricilərə yaxındır. Antropoloji tip kimi «xəzər tipi» adlandırılan bərdəllilərin orta antropogenetik göstəriciləri Şəki və Şamaxıda yaşayan insanların orta göstəricilərindən bir az ayrılır. Şəki rayonunun öyrənilən əhalisinin N, r, q genlərinə görə göstəriciləri ləzgi və darginlərin göstəricilərinə şamaxılılarınkindən yaxındır. MN sistemlərinin müqayisəsi Şamaxı və Şəki rayonları əhalisinin qanındakı M geninin avar, ləzgi, dargin və laklarınkindən orta hesabla 5 dəfə çox olduğunu göstərir. Bərdəllilərin qanındakı M geni isə qeyd edilənlərdən 10 dəfədən çoxdur. Rezus sistemin D və d amillərinin öyrənilməsi Şəki və Şamaxı əhalisinin genetik yaxınlığını, bərdəllilərin isə fərqləndiyini göstərir. Gy sisteminin göstəricilərinin müqayisəsi də şəkillilərlə şamaxılıların yaxınlığını, bərdəllilərin isə fərqləndiyini deyir. RTS sistemini təhlil edərkən şəkillilərlə bərdəllilərin ayrıldığı aydınlaşır. Azərbaycanlıların qanının Gy sistemi üzrə genetik araşdırılması zamanı bu genlərlə orta qarşılaşma faizinin (73,2%) Almaniyada yaşayan almanlarla (73,7%) uyğunluğu türklər «Atilla

¹ Долгожителство в Азербайджане. М. 1976. с.167.

² Фогель Ф. Мотульский А. Генетика человека. Т. I. 1989.

³ Аджи М. Европа, тюрки, Великая степь. М., 1998, с. 51.

dövrü»ndə Avropanı diz çökdürəndə almanlarla bu gün unuduğumuz qan qohumluğundan, yoxsa hərbi-siyasi nədənlərdən savaşımayıblar? – sorusunu doğurur. Dolaşdırılmış milli şüurumuzun düyününü çözməyə çalışan Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci ildə yazırdı: «Keçənlərdə türk qəzetlərinin birində...türk və tatarların mədari-iftixarı bulunan Çingizlərə, Teymurlara dair narəva sözlərə rast gəlmiş idik...Bu xüsuslarda batil fikirlərimizi təshih etməliyiz...Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə zinət verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəzkarənə nəşriyyata, rəqiblərimizə, çox kərə də biz özümüz aldanıb inanırız. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunu bilməyiriz...Şübhəsiz, öz qövmini əhya edən, öz millətini abad edən, öz millətini təriqi-tərəqqiyə sövq ilə anı mədəniyyətin bala mərtəbələrinə çıxardıb şərəf qazandıran böyük cahangirlərə öz qövmlərini və milləti nəzərilə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzərilə baxarsaq böylə cahangirlər haqqında əlbəttə yaxşı söz deyəməyiz»¹.

Antropometriyanın, antropogenetikanın da ictimai-siyasi elmlər kimi bu çətin, dolaşq problemi kəsin çözmək gücü yoxdur. Böyük yatırımlar, çoxlu elmi tədqiqatlar tələb olunduğundan onlar da milli kimlik məsələlərini tam əhatə edə bilmirlər. Ancaq onlar düşüncəni bireyin öncə genetik proqramlaşdırılmış bioloji varlıq olmasına yönəldirlər, çünki «Bəzən bir ölkədə çox sayda millətlər olduğu kimi, bəzən də bir millət çoxlu ölkələrə dağılmış olur. Məsələn, Oğuz türklərinə bu gün Türkiyədə, Azərbaycanda, İranda, Xarəzm ölkəsində rast gəlirik. Bu topluluqların-zümrələrin dilləri və kultürləri bir olduğu halda bunları ayrı millətlər saymaq doğru ola bilərmi?...Oğuz türkləri bu dörd ölkəyə yayılmaqla bərabər, hamısı bir-birinə yaxın qohumdurlar»². Biz 1993-cü ildə Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərinin ayrı dövlətlərdə yaşayan bir millət olduğunu yazmışdıq.³ Azərbaycanlıların milli kimliyini siyasi dolaşıqdan çıxarmaq üçün Azərbaycan, İran, Türkiyə, İraq və b. ölkələrdə yaşayan türklərin antropometrik, antropogenetik göstəriciləri dövlətlərarası proqrama uyğun öyrənilib sosial-siyasi, mədəniyyət, dil və b. amillər də gözə alınmaqla ümumiləşdirilməlidir, çünki irq, soy birliyi milləti xarakterizə edən birinci və ən gərəklı şərtlərdəndir.

«Canlıların davranışının fəlsəfi məsələləri» adlı II fəslin **«Şüurun ikili xarakteri. Davranışda təhtəşüurun önəmliliyi prinsipi»** paraqrafında canlı

¹ Hüseynzadə Ə.B. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997, s.210.

² Göyalp Z. Türkcülüyn əsasları. B., 1994.s.33.

³ «Millət» qəzeti. 9 yanvar1993. №3.

aləmdəki şüurun ikili xarakterli olub, gücdən asılılığı sübut edilərək, davranışda təhtəşüurun da önəmliyi göstərilmişdir.

İnsanın şüur və davranışını formalaşdıran bioloji və ictimai amillər vardır. Bioloji amillər mərkəzi sinir sisteminin nəzarətində cinsi hüceyrələrdə yazılıb nəsil-dən-nəslə ötürülən irsi-genetik özəlliklərdir. İkincilər isə tarixi inkişaf prosesində ictimai həyatın etkilərilə bioloji əlamətlərə uyğun oluşub onları idarə edən, tabe olan mənəvi-əxlaqi, hüquqi, siyasi, fəlsəfi, dini və b. amillərdir. Şüur nədir? Davranışda canlının içindən gələn genetik instinktlər, duyğular, yoxsa dış mühitin təsirləri əsasdır? Suallar bugünə kimi tam aydın deyildir. İnsanlar aşağı sinif canlılar kimi olayların genetik yaddaşında bioloji qanunlara uyğun şəkildə əks olunmasını gözləməyib mühitə öz duyğularını diktə etməklə uyğunlaşmağa çalışırlar. Bu təbiətlə cəmiyyətin ictimai-siyasi olaylara biogenetik, tipoloji xüsusiyyətlərə uyğun sosial-psixoloji uyğunlaşmadır. O, içdən gələn inam, iradə və ictimai mühitin etkisi ilə gedir. Biz canlıların şüurunu – instinktiv yaşayanlar, şüur elementləri olanlar, məməlilər, şüurlular – insanlar dərəcələrinə bölürük. Şüurla davranışın anadangəlmə – genetik yönələri bütün canlılarda olub, irsi yolla verilərək qazanılmış təcrübədən asılı olmur, yəni «heç bir ictimai şey, elmi, əxlaqi nəticə genlərdə yayılmadığından» sosial amillər «insanın ruhi baxışlarını» tam örtə bilmir.

Alimlər bioloji inkişaf prosesində ictimai amillərin etkisi ilə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşan dili ikinci siqnal sistemi adlandırırlar. İkinci siqnal sisteminin inkişafı insanın davranışını canlı etmişdir. Rus alimi, akademik İ.P. Pavlov yazır: «Əgər bizim mühitə dair duyğu və düşüncələrimiz maddi aləmin ilk konkret siqnallarındırsa, ancaq dil, hər şeydən qabaq nitq orqanlarından beyin qabığına gedən kinetik qıcıq kimi ikinci siqnal, siqnallar siqnalıdır. Bu siqnallar bizə maddi aləmdən ayrılaraq ümumiləşdirmələr etməyə imkan verən, ancaq insana xas, öncə bəşəri empirizmi, sonra isə insanın özündə və mühitdə ən ali dayanıqlıq silahı olan elmi yaradan düşüncəmizi təşkil edir».¹

Araşdırmalarımız insanları biososial özəlliklərinin birləşdiyi üç tipə bölməyə imkan verir: Doğulan 10 uşaqdan 1-2-si eyforik təbiətli olur. Onları daim yüksək fikir və duyğular düşündürür. Yüksək ideyalara qapılan bu adamlar gerçək həyat olaylarının istədikləritək getmədiyini gördükcə daha mücərrəd «ideal»lar yaratmağa çalışırlar. Onları «şairlər» adlandırırıq. Hər 4-6 adamda şəxsi ehtiyaclarını ödəmək, cəmiyyətdə

¹ Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. М., 1973, с. 19.

yüksək mövqelərə çatmaq, başqalarına başçılıq etmək duyğusu güclü olur. Onlara «gerçəkçilər» deyirik. Cəmiyyətdəki əsas yerlər – dövlət yönətimi, siyasət, iqtisadiyyat onların əlində olur. Doğulan 10 uşaqdan 1-2-si melanxolik tipli zəif adamlardır. Onları «yazıqlar» adlandırırıq. Yazıqların həyatda, cəmiyyətdə «öz sözləri» olmur. İstəkləri biososial ehtiyaclarının azacıq ödənməsilə sınırlanır. Cəmiyyətdə öənə çıxmağa çalışmayan yazıqlar daha çox «işçi» rolunda olurlar.

P.K. Anoxininə görə «Yuxarı sinif canlıların sosial parametrlərə görə dəyərləndirilən şərti refleksləri maddi aləmin xüsusi ixtisaslaşdırılmış şəkildə qabaqcadan əksətmə şəkillərindən biri, gələcək, hələ baş verməmiş olaylara uyğunlaşmadır».¹ Şüurun bu özəlliyi insanı ekzotikaya meyilli edib düşüncə və davranışında gözlənilməzliyə, qeyri-ədiliklərə yer saxlayır. İnsan davranışında çox ara stimulları oynayan başlanğıc məqsəd ancaq «beyində müxtəlif amillərin təsiri ilə bölünməz tam kimi formalaşmanın aşkarlanmasına ilk təkandır». İnsan çox vaxt görmədiyi şeylər haqqında düşünərək beynində ideyalar yaradıb işə başlayır. Beyində məqsədlə hədəfin yaranması ilə orqanizmin bütün gücü ora yönəlir. Bu işin başlanğıcı işə dış qıcıqlardan, ikinci siqnal sistemindən asılı olmur. Buna görə də ağıllı, bilikli insanlar içlərindəki şüuraltının dağıdıcı özəlliklərini boğur, özlərinə, topluma yararlı işlərlə uğraşırlar. Bioloji instinktlərin bütün sosial istəkləri, yasalari, etik normalari ötüb keçdiyi də bəllidir. İnsanların hər hansı davranış aktı maddi-mənəvi ehtiyacların məqsədyönlü şəkildə ödənməsinə – xeyirgüdməyə yönəlmişdir. Canlıların şüuru ikincili, praktik amil kimi ortaya çıxır. Ancaq bu, ikincili, ideal fenomen irsi özüldə oluşduğundan insan şüuraltının diktəsindən heç vaxt qurtula bilmir. Buna görə konunu araşdıran filosoflar nəyin birinci, nəyin ikinci olması ilə uğraşmaqdan, bütövlük mexanizmlərini axtarsalar daha düzgün olar.

İnsanların şüurunu, davranışını təmin edən elementlər dəyərləndirilərkən nə dış təsirlər şişirdilməli, nə də irsi-biogenetik, psixoloji amillərin dəyəri azaldılmalıdır. Şüur təkəcə refleksiv olub dış qıcıqlardan – stimuldən asılı olsaydı insanlar getdikcə robotlaşib aşağı sinif canlılara bənzəyerdilər.

II fəslin «**Psixi radikalizmlə milli yaddaşın şüurlu şəkildə dolaşdırılması milli yarımçıqlıq psixologiyasının başlıca səbəbi kimi və dildə əksi**» paraqrafında insan şüurunun bir sıra hallarının sosial-siyasi,

¹ Анохин П.К. Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса. Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психики. М., 1963.

mənəvi-psixoloji sonucları araşdırılmış, Azərbaycanın ictimai-siyasi elmlərinə psixi radikalizm və milli yaddaşın şüurlu şəkildə dolaşdırılması termini gətirilmişdir. Bizcə cəmiyyətdə insanların bioloji mahiyyətindən, fərdi genetik özəlliklərindən, şüuraltından gəlib böyük sosial-siyasi olaylar yaradan hallardan biri də psixi radikalizmdir. Radikalizm hayküyçü, dağıdıcı, nihilistdir. Onda utopiklik, doqmatiklik, gerçək durumu düzgün dəyərləndirməmək, yaşamdakı çətinlikləri güclə, kəsin çözmək istəyi vardır. Bir sıra insanlar cəmiyyətdə bəlli bir sosial düzəyə çatanda «tarixin yanlış yaşandığı»nı düşünürlər: insanlar onlar deyən kimi yaşasalar «haqq yolu»nu tapacaqlar. Psixanalitik araşdıranda bu adamların şüurunun patoloji düzəydə olduğu görünür. Bu, sosial-siyasi radikalizmdən daha ağır patoloji durumdur. Onu psixi radikalizm adlandırırıq. Psixi radikalizm aşırı güclü insanların içlərindəki böyük enerjini başqalarına zorla tətbiq edib tabe etdirmək istəyi, olay və prosesləri müəyyən mütləq baxışa uyğun, üzdən, ümumi öyrənib eyforik qərar çıxarmaqdır. İnsanlara «böyük yaxşılıqlar etdiklərini» düşünən bu adamlar yanındakıları özünəxidmət alətinə çevirib, qazandıqlarını alaraq əzab verməkdən ləzzət alırlar. Psixi radikalizm zamandan asılı dəyişsə də, biolojiyi – yırtıcılığı heç azalmır. O, inkarçıdır, dağıdıcıdır. Psixi radikalizm fərdidir, ancaq «ali» sayılan sosial-siyasi istəklə də güclənir. İdeoloji əsaslandırıldığından inkar modulu getdikcə psixi radikalistin amacına çevrilib mahiyyəti olur, çünki o, nəzəriyyənin «kütlələrə hakim olan kimi maddi silaha çevriləcəyi»ni bilir. Vladimir Lenin deyən kimi: «İnsan təfəkkürü öz təbiətinə görə bizə mütləq həqiqət verə bilər və verir».¹ Karl Marks, Vladimir Lenin, Adolf Hitler, Mussolini, Fidel Kastro, Pol Pot, Qəddafi, Azad Mirzəcanzadə, Huqo Çaves kimi adamlar psixi radikalist örnəkləridir.

Cəmiyyətdə sosial-siyasi, psixoloji təsirlərlə insanları kütləvi şəkildə bu duruma çatdırmaq olur. Bu «sosial-siyasi xəstəlik»lə insanların milli özünənlama, milli kimlik duyğusunu söndürüb millətləri yer üzündən silmək də olar. Milli yaddaşı şüurlu şəkildə dolaşdırılan millət özünüqoruma içgüdüsunü itirib bioloji varlığa çevrildiyindən «başqa millətlərin ovu olur». Quzey Azərbaycan 200 ilədək Rusiya İmperiyası ilə SSRİ-nin içində olmuşdur. İnsanlar milli yaddaşın şüurlu şəkildə dolaşdırılması siyasətinə uğradıldığından Azərbaycanın türk millətinin milli yaddaşı dolaşdırılmışdır. Onun milli mənlik duyğuları azaldığından özünüqoruma içgüdüsu zəifləmiş, insanlar milli kimliklərini unutmuşlar. Bu illərdə rus siyasətçiləri Azərbaycan türklərini tatar, müsəlman,

¹ Lenin V.İ. Materializm və empriokritisizm. B., 1968. s.136.

azərbaycanlı və b. adlandırmaqla əhalidə milli düşüncə, milli kimlik duyğusu yaranmasının qarşısını almışlar. Milli yaddaşı şüurlu şəkildə dolaşdırılan adamlar millətlərini yanlış olaraq azəri, azəri türkü, azertürk, türkazər və b. adlarla adlandırmışlar. Milli maarifçilik təbliğatı çox az olan kütlə isə islam dininin etkisindən özünü müsəlman kimi tanımışdır. Cəmiyyətdə milli kimlik duyğusunun gücləndirilməsində önəmli amillərdən biri də insanlarda milli dil və ona sevginin tərbiyə edilməsidir, Milli yaddaşların dolaşdırılması daha çox dili dəyişmək yolu ilə edilir.

II fəslin «**Ruh proseslərinin mahiyyəti barədə**» III paraqrafında ruhun mahiyyət məsələləri araşdırılmışdır. İnsan barədə ən qədimdən formalaşmış baxışlara görə o, bədənə ruhdan ibarətdir. Ruh bədənə can verib yaşadır, onu idarə edir. Ruh bədənə çıxanda insan ölür. Antik çağ alimləri insanı allahın «aşağı materiya»dan yaratdığı varlıq kimi qəbul edib ruhun idarə etdiyini deyirdilər. Ruhunu araşdıranlar «heç bir sahədə bu qədər qeyri-müəyyənliyin» olmadığını yazırlar. Ruhla bağlı nə ateist inkarçılıq insanları tam təmin edir, nə də onun insandan qıraqda ola bilməsi inandırıcı görünür. Qaynaqlar ruhun bədənə çıxmasını birinci Antik yunan filosofu Pifaqorun dediyini yazırlar. Ancaq bu bilgiler inandırıcı deyildir. Pifaqordan qabaq olmuş zərdüştlük, hind və Çin fəlsəfələrində, eləcə də iudaizmdə ruhla bağlı fikirlər vardır.¹ «Türk oğuzlarda vəhdaniyyəti-rəbbaniyyə fikrinə bir meyil bulduğuna sahibüssəma mənasına gələn, ilahüliləhə olması möhtəməl olan tanrı, gög tanrı, ya da gög deyilən allah dəlalət ediyor. Qədim türklərin ruhi etiqladları var idi. Orxon məhkukatına görə, ruh bir quş şəklində təsəvvür olunuyordu»². Bircə ruh anlayışının dəyəri onun özündə bütün bioloji-ictimai mahiyyətləri birləşdirməsindədir. Bəlkə buna görə də Avstriya psixiatri Otto Veyninger «Yer üzündə tək qiymətli şey ruhdur»,³ demişdir. Ruhunu öyrənmək istəyən filosof öncə onun təzahür formalarını tapmalı, təbiətini aydınlaşdırmalı, mahiyyətini dərk etməyə çalışmalıdır. Karl Marks yazırdı: «Çox əski çağlarda insanlar bu qənaətə gəlmişlər ki, onların düşüncə və hissələri öz bədənlərinin işi deyil. Hansısa ruh bədənə yaşayır, öləndə onu tərk edir...Ruh bədənə asılı olmadan mövcud olmur. O, beyinin ikincili funksiyasıdır, xarici aləmi əks etdirir»⁴. Ruhun bədənə ayrılmazlığını qəbul etmək olar. Ancaq onun beyinin ikincili

¹Gəncəvi N. «İskəndərnamə» (filoloji çevirmə). B., 1983.

²Hüseynzadə Ə.B. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997. s.232.

³Вейнингер О. Пол и характер. М., 1991, с.126.

⁴Карл Маркс, Ф.Энгельс о диалектическом и историческом материализме. М., 1984, с.6.

funksiyası olub dış aləmi əks etdirməsi düzgün deyildir. Ruhun dış aləmi əks etmə üzvləri bəlli olmadığından necə əks etdirdiyini söyləmək mümkünsüzdür. Marks ruhu şüurla eyniləşdirir, onlar eyni deyillər. Ruh şüurun ürünü, «ekstaz durumunda olan insanın» yaratdığıdır, daha çox «passiv yox, işlək, yaradıcı ideyadır».

Biz şüuru maddilə mənəvinin birləşdiyi biososial proses adlandırır beynin varlığın olaylarına biogenetik gücünə uyğun reaksiyası kimi ortaya çıxan, olayların analiz-sintezindən yaranan neyropsixik funksiyası sayırıq. Belə yanaşanda ruh insan varlığındakı maddi – fizioloji proseslərin ideal görüntüsü olub mütləqin dərinə yönəlmiş şüurun ürünü kimi görünür. Buna görə də, insan öləndə bədənin hərəkətvericisi kimi görünən ruhun ondan çıxdığını deyirlər. Ola bilsin bu baxışın yaranmasına ölən insanın ayaqlarından-əllərindən başa doğru soyuması nədən olmuşdur. İnsan yavaş-yavaş öləndə onun ürəyinin vurğuları zəifləyir. Öncə ayaqlara-əllərə qan getməsi çətinləşdiyindən barmaqlar, sonra ayaqlar soyumağa başlayır, ürəyin son vurğusunda isə el bil nə isə bədənə çıxır. «Canı çıxdı» anlayışı da belə yaranmışdır. Burada maraqlı bir psixoloji görüntü vardır. «Canı çıxmamış» insanın üzündən öpənlər ürəyi dayanan kimi ondan qorxur, çəkinir, «iyənirlər». Bu duyğu «ruh fəlsəfəsi»nin köklü nədəni olan enerjinin şəklini dəyişməsindən sonra yaranır. Varlığın, ruhun, səbəblərin səbəbi, sonsuz, əbədi, dəyişkən enerji! Enerji bədəndə «yaşam biçimində» dəyərlidir, sevilir, ondan çıxanda gərəksizləşir. İslam fəlsəfəsində də ruh allahın «nurundan bir nur-ışığından bir işıq»dır. Bütün şeylərin yaradıcısı işıqdır, «işıqlar işığı»dır – enerjidir. Öləri varlıq olan insanın yaratdığı ruh fenomenini onun sonsuzadək yaşamaq istəyini göstərən formadır. Bədəndən qıraqda ruh olamaz, ruh mənəvidir: «Sən ancaq bunu anlaya bilərsən ki, ruh həyat sahibi olan mürəkkəb cisimlərdə bir keyfiyyətdən ibarətdir ki, cisimlər xilqət qanunları, şərtləri əsasında təşəkkül tapdıqda meydana gəlir... Bu keyfiyyət bütün həyat boyu onun müxtəlif tələbatı ilə əlaqədar olaraq müşahidə olunur. Bu tərkibi-cisim yaşadığıca həmin keyfiyyət, yəni ruh da onda qalır. Ancaq elə ki, bu tərkibi-cisim pozuldu, dəyişildi, yəni alt-üst oldu, bizim ruh adlandırdığımız həmin keyfiyyət də ortadan gedir - məhv olur... Beləliklə də məlum oldu ki, ruh nə olursa-olsun, o elə bir şeydir ki, öz-özlüyündə yaşaya bilməz»¹. Ruh barədə bəlkə də ən düzgün, fəlsəfi söz Quranda deyilmişdir: «Ey Məhəmməd, səndən ruh haqqında sorsalar. De: «Ruh rəbbimin işlərindədir. Sizə ancaq az bir bilgi verilmişdir»»².

¹ Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. B., 1969, s. 111.

² Quran. B., 2001, s. 327.

Dissertasiyanın «**Milli kimlik fəlsəfəsi**» adlı III fəslinin «**İnsanın mahiyyəti və tarixi təkamül formaları haqqında**» adlı I paraqrafında insanın ictimai dəyərləndirilməsi məsələsi araşdırılıb yeni bölgülər verilmişdir. Tarixin böyük ictimai-siyasi dövrlərində insanların cəmiyyətdəki mənəvi dəyərlərə münasibəti dəyişir. Mənəvi dəyərlərin dəyişdiyi, olaylara, proseslərə yeni baxışların yarandığı çağlarda elm, siyasi düşüncə önə çıxmalı, insanların, ulusların yaşamında yarana biləcək çətinliklərin, yanlışların azalmasına yardım etməlidir. Yanlış düşüncə ilə yaşayan ulus gec-tez yer üzündən silinib gedir.

Fəlsəfənin çəkişlən konularından biri də «haqdan qopmuş işıq», «hər şeyin ölçüsü» insanın mahiyyətinin dəyərləndirilməsidir. Təbiətin bir parçası olan insan min illərdir həyatın mənasını, öz mahiyyətini anlamağa çalışır, ancaq şüurunun məhdudluğundan bu istəyinə tam çata bilmir. İnsanın «həyat hərəkəti»ni nə «reflektor nəzəriyyə», nə «stimul reaksiya», nə «hərəkəti tapşırıq», nə «öncəgörmə», nə «hərəkətin şeyə tabe edilməsi», nə də «axtariş» kimi psixoloji yontəmlərlə tam açmaq olmur. Alimlər insanın yaranmasını Yerdəki həyat proseslərinin zirvəsi sayırlar. İnsan yaranandan sonra yaşam daha da canlandı, gözəlləşdi, bitkinləşdi. Elmi qənaətlərə görə, insanın yaranması 14-20 min illik bir dövəmdə başa çatmışdır. 2 milyon il qabaq – bacarıqlı, 100.000 il qabaq düzgəzən, 40-50 min il qabaq isə şüurlu insan (homo sapiens) yaranmışdır. Şüurlu insan yaranandan sonra Yerdəki həyat yeni bir sosial, sonra isə siyasi özəllik çağına girdi, insan yaranandan sonra isə təbii təkamül həllediciliyini itirdi, insan «mahiyətindəki biolojiyildən azad oldu».

Meymun heyvanlardan insana «ən yaxın» sayılsa da, XX yüzildə insanlara heyvan orqanları köçürülən zaman qarşılaşılan genetik «uzaqlıq» insanın hansısa bir «sıçrayışla» meymundan yarandığını rədd edir, çünki insanın immun sistemi heç bir heyvan orqanını bütünlüklə qəbul etmir. Marksistlər insanı daha çox «ictimai kontekstdə» öyrəndiklərindən əsas elmi, fəlsəfi fikir kollektiv münasibətlərin marksist yozumuna yönəldilmiş, ikinci plana keçirilən insan az qala unudulmuşdu. İnsanların həyatının biogenetik düzənlənmə mexanizmlərinə önəm verilmir, genetika qanunları, irsiyyət, seçmə yolu ilə gedən təbii proseslərə sosial etkilərin dəyəri şişirdilirdi. Ancaq canlı aləm durduqca bioloji amillərlə bizə bu gün də tam aydın olmayan başqa təbii nədənlər həyatın əsas yaradıcısı olmuşdur. Şüur, sosial təsirlər təbiətdəki təkamüldə «qıcıqlandırıcı» rol oynaya bilir. Heç bir cəmiyyət modelilə genlərə təsir edib «yeni insan» yaratmaq olmaz. «Keçid» mərhələlərindəki insanların aqlının bugünkü insanın mahiyyətinə uyğunluğu da aydın deyil. Bu mərhələlər barədə biliklər bioloji varlığın yaşam göstəricilərindən çox,

fiziki şeylərə, düşüncəyə əsaslandığından insanın mahiyyətini göstərməkdən uzaqdır. Bizcə insanın hansısa abstrakt canlıdan «sıçrayış»la insanabənzər meymuna, sonra isə insana çevrilməsi baxışı mahiyyət baxımından tam düzgün sayılamaz. Elmi görünsə də belə baxışlarla təkamül prosesində cinsləri, növləri yaradan nədir, hüceyrənin sadə bölünməsilə gedən proseslər nədən, necə, hansı gücün etkisi ilə, nə üçün cinsi yolla inkişafa keçib kimi çoxlu suala cavab vermək olmur. İnsanın ilkin mahiyyəti indikindən ayrı olsaydı, bugünkü insanlardan da hansısa başqa canlılar törəməli idi. Təbiətdə isə insanlardan «əməyin təsiri ilə dinozavrlar» törəmir. Meymunun əməyin etkisi ilə insana çevrilməsi baxışını təbiətdəki genetika qanunlarının (Mendel) tapılması da rədd etdi. Aristotelin «Nikomax əxlaqı» əsərinə yazılmış 35 sayılı açıqlamada insanın mahiyyətilə bağlı bu fikrin orijinalda животное государственное, т.е. существо которому свойственно организовываться государственно, т.е. в полисе, – «dövlətləşə bilən heyvan», «siyasiləşə bilən heyvan», «siyasi heyvan» olduğunu, ancaq ictimai mahiyyətli kimi çevrildiyini gördük.¹

Biz insanları şüur düzeyinə görə aşağı, orta, yüksək qrupa böldük. Yaranışdan toplumda aşağı, eləcə də orta şüurlu insanlar yüksək şüurlulardan çox olur. İnsanların çoxunun şüuru biososial ehtiyacların orta ödənməsilə sınırlıdır. Yüksək şüurlu insanların düşüncəsi müəyyən çağlarda biososial təminat sınırından çıxaraq milləti, dövləti qorumaq, ya da başqa böyük istəklərə yönəlir. İnsanların mahiyyətində özünüsevme-eqoizm düşüncəsi bütün canlılardan yüksək olduğundan bu «böyük» istək də sınırlıdır. İnsan ən böyük ictimai işdə də öz maraqlarını düşünür. Özünü düşünməyən «əxlaqlı»lar isə çox vaxt cəmiyyətin dibinə yuvarlanırlar. Əxlaq anadangəlmə «nəcib başlanğıç», yüksək şüurlu, mənəvi dəyərlərlə dolu insanların yaratdığı nisbi ölçü, davranış normasıdır. Milli-mənəvi dəyərlərlə zənginləşmək istəyən toplum yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə tərbiyələnməmiş, ağıllı, bilikli insanların yüksəlişinə – «təbii təkamülünə» çalışmalıdır. Bu baxımdan ulusu qorumağın yollarından biri «ideal insan», «ideal cəmiyyət», «ideal həyat» kimi ilqimli düşüncədən çəkinib yüksək ağıl, rəşional düşüncə ilə yaşamaqdır. İdeal anlayışı insanın şeylər haqqında yaratdığı gerçəkdən uzaq ilqim, illüziyadır. Bu «yanlışlıq» «əxlaqlı» insanların yaşamını çətinləşdirib yirtici mühitin yemi edir.

Başlıca sosial koşullardan olan təhsil irsi əlamətləri nisbi düzənləyir, yəni heç bir təhsil, təlim-tərbiyə ilə «yeni insan» yetişdirmək mümkündür.

¹ Аристотель соч. т. IV. М., 1983, с. 696.

deyildir. Şerti reflekslər keçici olduğundan ictimai amillər ancaq gücləndirici, ya da ləngidici ola bilər. Onlar bioloji mahiyyəti dəyişəmir. «İnsanın iki növ xarakteri vardır. Biri anadangəlmədir, təbiətdən verilib. O biri qazanılmadır, elmə, adətlərə əsasən yaranır».¹

«Çağdaş molekulyar genetika irsiyyəti etkiləyərək onu yeni özəlliklərlə zənginləşdirib irsi yolla «fövqəlinсан» yaratmağa imkan vermir. O həm də bu umudların azlığını deyir. Genomun mikroskopik düzəyi bu gün və çox yəqin heç vaxt belə əməliyyatlar aparmağa imkan verməyəcək».² Bu gün «gen mühəndisliyi»nin «təpəgöz»lər törədir-törətməyəcəyi aydın olmadığından görkəmli alimlərin, siyasətçilərin «kolbada» insan yetişdirilməsinə qarşı çıxmaları düzgündür. Heyvanların şüuru məhdud olub bioloji, azca da sürü ehtiyaclarının ödənməsilə sınırlanır. İnsanların ehtiyacları isə biososial yolla düzənləndiyindən sonsuzdur. İnsan bu sonsuzluğu arzu adlandırır. Bir sıra insanlar sonsuz arzularını ödəmək üçün ən heyvani yollara əl atır, yüksək mənəviyyatlı insanlar isə daim nəfslərlə mübarizə edirlər.

İnsanı ancaq ictimai varlıq sayanlar bilginlərin «insan təbiətə xeyirxahdır, dedikdə olduqca dərin bir fikir söylədiklərini düşünürlər. Onlar insan təbiətə şərdir sözlərində daha dərin mənə olduğunu unudurlar» fikrini yaddan çıxarırlar. Çox mürəkkəb biososial-biopsixoloji bir varlığın ancaq ümumi – ictimai yönünü gözə almaq cəmiyyətdə – təhsil, davranışın qurulmasında, yönətimdə yanlışlara gətirib çıxarır. İnsanların çoxunun təbiətində «heyvanilik» üstün olduğundan onları klassik anlamda «əxlaq» çərçivəsinə salmaq olmur. Ancaq insan yüksək varlıq olduğundan yarışdan həyatın başqa formalarından kəskin ayrılmışdır, bu gün də belədir. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Əlikram Tağıyev yazır: «İnsana bir neçə prizmadan yanaşmaq mümkündür: fiziki cəhətdən; mücərrəd varlıq kimi; tarixi şəxsiyyət kimi; nəhayət, sosial varlıq kimi»³. İnsan Erix Frommun dediği kimi: «Mədəniyyətin öz məktubunu yazdığı ağ kağız deyildir. O, enerjilə dolu, müəyyən təşkil olunmuş uyğunlaşma ilə dış etkilərə öz cavab reaksiyasını hazırlayan»⁴ yüksək şüurlu, iradəli, biososial varlıqdır. İnsanın ictimai mahiyyəti bioloji mahiyyətlə bütünləşib onun biososial mahiyyəti kimi ortaya çıxır. İnsan mahiyyətindəki ictimailiyi – siyasiliyi anlayıb topluluq,

¹ Бакиханов А.А. Сочинения, записки, письма. Б., 1983. с. 73.

² Павлов Т. Ленинская теория отражения и современность. М-София, 1969. с.150.

³ Таğıев Ә. М. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda. B., 2004, s.150.

⁴ Фромм. Э. Психоаналитик и этика. М., 1993, с. 35.

sonra dövlət quraraq özünü daha böyük güclərdən qoruması yox olub gedir, çünki siyasilik də insan mahiyyətinin əsas göstəricilərindən biridir.

Bireyin siyasiləşməsinə gedən doqal yol isə özünüqoruma içgüdüsiindən – millətsevärlikdən – millətçilikdən keçir. Ancaq birey heç vaxt özünü toplumun ayrılmaz parçası saymır, çünki onun ictimailəşmək istəyi bireyləşmək duyğusundan azdır, cəmiyyət onu çəkdiyi gücə bərabər güclə də itələyir. İnsanın biososial mahiyyətinin hər hansı yönünün dəyərini artırıb-azaltmaq olmaz, çünki insan şüuru bu nisbəti dəqiq bilmədiyindən çoxlu yanlış yaranır. İnsan cəmiyyətdə dolğunlaşib şəxsiyyətə çevrilir. Bu onun mahiyyətinin ictimai yönünün göstəricisidir. Ancaq biz bu proseslərin əsasında duran irsi-bioloji əlamətlərin çox vaxt davranışda həlledici olduğunu da unutmamalıyıq. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının yeniyetmələrinə insan haqqında çoxyönlü bilik verməyib, «Sokrat-Bokrat çağının qaydaları» ilə oxutmaqla onları çağdaş dünyaya qovuşdurmaq olmaz. İnsan da doğadakı canlılardan biridir. Onu nə biolojişdirib heyvanlaşdırmaq, nə də «yüzünün sürəti sürəti-rəhman özüdür» deyib ilahiləşdirmək gərəkdir. Filosoflar «Yüz başı olsaydı bəşəriyyətin, onu bir qılıncla vurardım yəqin» də deyə bilən insanın «bioloji və iqtisadi nədən olmadan həmcinslərinə əzab verməkdən ləzzət alan tək canlı»¹ olduğunu da unutmamalıdırlar, çünki bilginlərdən yer üzündə ondan «yüksək bir məxluq olsaydı, o insana nə yazıqsan, yazıq – deyərdi», deyənlər də olmuşdur. Onun bu özəlliyindən dolayı Quranda «insan nankordur»² xəbərdarlığı edilmişdir.

III fəslin «**Çağdaş Azərbaycan cəmiyyətində mənəvi dəyərlərin formalaşmasının fəlsəfi məsələləri**» adlı II paragrafında müstəqillik çağının başlanğıcında Azərbaycan elmi, siyasi dairələrində fəlsəfəyə münasibət məsələsi araşdırılmışdır. SSRİ dağılmış, marksizm-leninizm ideologiyası iflas olmuşdur. 70 il «yeganə elmi fəlsəfə»nin ideoloji çərçivəsində yaşayıb özgür düşüncəsini itirmiş insanlar tabe olduqları totalitar rejimin buxovundan çıxandan sonra çoxlu ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji, fəlsəfi başlanğıclar qarşısında qaldılar. Nədən başlamalı, hara getməli kimi suallar toplumu bürüdü. Həyat uzun illər fəlsəfə adı ilə mücərrəd bir nəzəriyyənin – ideologiyanın elmdən, insandan, millətlərdən belə üstün tutulduğu toplumda «bütün həyat sahələrinə işıq saçan» marksizm-leninizm fəlsəfəsinin deyilən «hərəkətverici qüvvəsi»nin olmadığını göstərdi. Dövlətin zəifləməsindən insanların bioloji ehtirasları, hakimiyyət hərisliyi, özəl maraqları toplumun mənəvi ehtiyaclarını, milli dəyərlərini

¹ Фромм Э. Анатомия деструктивности человека. М., 1994, с. 23.

² Quran. B., 2001, s.324.

üstələyərək varlığını qorxu altına aldı. İnsanların mahiyyətindəki kütlə psixologiyası, dağıdıcılıq onları on illərlə yaradılmış maddi-mənəvi dəyərləri dağıtmağa yönəltdi. Siyasət milləti qoruma, yaşatma mexanizmindən çox hakimiyyət mübarizəsi, mövqe davasına çevrildiyindən ayrı-ayrı ictimai-siyasi qruplaşmalar, şəxsiyyətlər illər boyu milli yaddaşı şüurlu şəkildə dolaşdırılmış əhalinin «kütlə şüuru»ndan hakimiyyətə gəlmək üçün yararlanmağa çalışdılar. Fəlsəfə nədir? O, insanlara, cəmiyyətə gərəkdimi? Fəlsəfə elmdir, yoxsa ictimai şüurun bir forması, düşüncə tərzini? Fəlsəfənin olduğu bütün çağlarda belə suallar bilginləri düşündürmüşdür. Bu suallar «bir iqtisadi-siyasi sistemdən başqasına keçən» Azərbaycan cəmiyyətində də gündəlikdədir.

Tarix boyu biriləri fəlsəfəni elm saymamış, başqaları onu ictimai şüurun yüksək forması, mahiyyət elmi, dünyaya spesifik yanaşma sistemi, elmlər elmi və b. adlarla öymüşlər. Varlıqdakı hər hansı şey haqqında bir-birinə əks, ən azı iki fikir söyləmək olursa, kiminsə fəlsəfəyə hamını təmin edən mütləq bir tərif verəcəyini düşünmək sadələşmələrdir. Varlığın, şüurun, ideyanın, ikili mahiyyəti belə axtarışın yanlışlığını deyir. Fəlsəfi düşüncənin sonsuzluğunda zaman, məkan anlayışları itdiyindən bütün dəyərli fəlsəfi təlimlər daim çağdaş olur. Bu gün yeni kimi alqılanan fəlsəfi baxış dünən deyilmiş köhnədir, tərsinə dünənki köhnə fikir bu gün yenidir. Çağdaş bir filosofun keçmişə baxmadan gəldiyi qənaəti Hegelin, İbn Sinanın, ya da Aristotelin də dediyini görürük. Bu, çağdaş filosofun kimdənsə «köçürmə»sini yox, fəlsəfənin zaman çevrəsinin qapalılığını, məkanınınsa nisbiliyini göstərir. Nəsirəddin Tusi nəzəri hikmətə aid etdiyi «birinci elm»in iki əsas bölməsinin olduğunu deyir: «Biri o böyük, şan-şövkətli allahı tanımaq, ona yaxın olan, onun əmrilə başqa, məsələn, ağıl, nəfs, onların xüsusiyyət və fəaliyyətləri kimi varlıqların əsasını təşkil edən başlanğıcları öyrənən elm, buna ilahiyat (teologiya) deyilir. O biri, varlıqların ümumi məsələlərini vəziyyət və hallarını, məsələn, təklif, çoxluq, zərurət, imkan, təzahür, təkamül və sairəni öyrənən elmdir. Buna ilkin, ibtidai fəlsəfə deyilir».¹ Aristotel fəlsəfənin bölmələrinin mahiyyətlərin sayı qədər olduğunu deyirdi. Əl Fərabî yazır: «Əgər bir kimsə varlıqların bilgisini əldə edir, onların mənalərini ağılla qavrayır, onları kəsin dəlillə təsdiqləyirsə, bu bilgiləri əhatə edən elm fəlsəfədir. Ancaq bunlar özlərinə uyğun gələn misallar yolu ilə xəyal ediləcək bilinir və buradakı təsdiq inandırıcı üsullarla təmin edilirsə, bu bilgiləri içində alan sahəyə əskilər din deyiblər. Fəlsəfənin gətirdiyi hər dəlilə din inamı

¹ Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. B., 1989, s.36.

kullanır».¹ Bu baxışları insan şüuruna – sinir proseslərinə keçirsək aşağıdakı sonuca gələ bilərik: bütün insanların şüuru 99,99 faiz eynidir. Yuxarıda qalan 0,01 fəlsəfə üçündür. Yaranışdan bura hər adam iddia etmir. Çoxlarında ora boşdur və ölənə kimi dolmur. Hər adam fəlsəfə yaratmaz, filosofluq etməz. Buna görə də adi şüuru şüur saymayıb «fəlsəfə azlar üçündür» deyənlər bir az haqlıdırlar. Alman filosofu Artur Şopenhauer yaranışdan həqiqətin kütlələrdən yeddi qapı arxasındakı kitab kimi gizlədilib azacıq göstərildiyini, fəlsəfənin məqsədinin həqiqəti «yüksək düşünmək» qabiliyyətli «azlar» üçün qoruyub saxlamaq olduğunu deyirdi.²

İnsan biliyi duyğu üzvlərinin nisbi bilgiləri əsasında formalaşdığından elmlə din ikisinin də iddia etdiyi kimi, mütləq həqiqət yox, ona çatmaq yoludur. İnsanın «mütləq həqiqət» axtarışında çözmədiyi məsələlər tarix boyu fəlsəfənin konusu olmuşdur. Deməli, filosof müəyyən mənada dərkedilməzlikləri, anlaşılmazlıqları anlamağa çalışır. O, metodoloji qısqaca salınamaz! Biliyin mahiyyətinə xas olan bu özgürlük fəlsəfəni «insan aqlının son məqsədləri haqqında elm» edir. İnsan tarix boyu bu hikmətləri axtarmağın mənasızlığını anlasa da ondan əl çəkmir. İndi Batı ilə Doğunun hərbi-siyasi, ideoloji qarşıdurması azaldığından BMT-nin elan etdiyi qlobal problemlərin, o cümlədən də qlobal ekoloji problemlərin kəskinliyi azalsa da Azərbaycan Respublikası strateji sistemlərini qlobal ekoloji kontekstdə qurmalıdır.

Albert Şveyserə görə «fəlsəfi doqmatizm çağı ötüb keçdi...Fəlsəfə demək olar fəlsəfə tarixinə çevrilmişdir»³ Akademik Əfrand Daşdəmirovun fikrincə isə, «dialektik prinsipdən azacıq yayınma» bizi «mütləq həqiqətdən məhrum edir», «bu nəzəri təcrübənin tətbiqi tədqiqatlar üçün gərəклиyi xüsusi qeyd edilməlidir».⁴ Bizcə açıq, demokratik, plüralist Azərbaycan cəmiyyətində «marksist dialektik fəlsəfə bütün elmlərə işıq saçır, yol açır» yerinə indi də «bu nəzəri təcrübənin tətbiqi tədqiqatlar üçün gərəклиyi xüsusi qeyd edilməlidir» desək, insanların söz, düşüncə azadlığını buxovlayırıq. Bu yanaşma Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 47, 48, 50, 51-ci maddələrinə də tərsdir. Azərbaycan alimləri, filosofları Azərbaycanın ictimai-siyasi sistemlərini «dialektik materialist monizm təbiət və cəmiyyətin təbii və bitkin şərhini

¹ Taylan N. Anaxtarlarıyla islam fəlsəfəsi. Qaynakları, təmsilçiləri, təsirləri. 3-cü basqı, İstanbul, 1991, s.188.

² Шопенгауер А. Под завесой истины. Симферополь, 1998, с.169.

³ Швейцер А. Культура и этика. М., 1973, с. 36.

⁴ Дашдамиров А. Ф. Теоретико-методологические проблемы обществоведения. Заметки и размышления о новых подходах. Б., 1996, с. 56.

və əvvəllər məlum olmayan bütün yeni hadisələrin mahiyyətini açmaq üçün metodoloji əsas verir» kimi «metodologiya xəstəliyi»ndən qurtarmağa çalışmalıdırlar.

Azərbaycanın ali məktəblərində, özəlliklə ixtisaslaşmış universitetlərdə «Fəlsəfə» dərslərində nə keçilməlidir? Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Həmid İmanov «Fəlsəfə» mühazirə kursunda fəlsəfənin mədəniyyət sistemində yeri, tarixi tipləri, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri, insanın təkamülü, mahiyyəti, dilin fəlsəfəsi, eləcə də sosial fəlsəfənin ayrı-ayrı quruluşlarının tədrisini düzgün saymışdır.¹ Bizcə fəlsəfə tarixi yönündə qurulmalı «Fəlsəfə» dərslərində insanlığın fəlsəfi fikir tarixi biliyin mahiyyətinə münasibətdən başlayıb insanın sosial-fəlsəfi mahiyyəti, əxlaq, mənəviyyat, sosial həyat, sosial ədalət, Azərbaycanda, türklərdə fəlsəfə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibətə kimi artırılmalıdır. İxtisaslaşmış universitetlərində dərslər daha çox seminarsız mühazirələr şəklində qurulması düzgün olar. Müəllimlərə proqrama uyğun iş, düşüncə azadlığı verilməlidir. SSRİ-də ən kiçik detallarına kimi «yuxarılar»da hazırlanan marksizm – «zorakılıq fəlsəfəsi»nin bütün ali məktəblərdə keçilməsi özünü doğrultmadı. Universitetlər fəlsəfənin öyrədilməsində azad olmalıdırlar. Plüralizm, açıqlıq fəlsəfə tədrisinin əsas prinsipləri olmalıdır. Fəlsəfə dərsləri gəncin ağılının yüksəlməsinə, davranışının düzgün qurulmasına, əxlaqının zənginləşməsinə kömək etmirsə, gərəksiz bir şeydir. O, praktik olmalıdır. «Müdrəklik ondan ibarətdir ki, həqiqəti söyləyəsən, təbiətə qulaq asaraq onunla düzgün davranasan», çünki insan şüuru təbii sınırını aşanda təbiətlə müqayisədə kiçikliyi görünür. Bunu görən Abbasqulu Ağa Bakıxanov yazmışdır: «Biliyim, təcrübəm artdıqca ağılının kamilliyindən şübhələnməyə başladım».²

Bu gün Azərbaycanda yaratmaq, kökləşdirmək istədiyimiz fəlsəfə bizədək olmuş fəlsəfi təlimlərdən yüksək olmalıdır. Bu fəlsəfəni hansısa qərarla, göstərişlə yaratmaq olmaz. İllər keçdikcə insanlar yeni fəlsəfi baxışlar yaradacaqlar. Azərbaycanda yayılmasına çalışdığımız plüralist prinsipli, özgür fəlsəfə düşüncədə, ideologiyada, mədəniyyətdə, davranışda illər boyu buraxılmış yanlışları düzəltməyə yönəlməlidir. Təbiətşünasların metodoloji ölçülərdən, şablondan qaçdıqları çağda hansısa fəlsəfi doqmalara, standartlara aldanmamalıyıq, çünki «Filosof elə bir şəxsdir ki, nəzəri elmlərdə kamil olar və bütün şeylərin hikmətinin səbəbini təbiətin qanunlarına uyğun olaraq təyin edər, xarüqülədələrə,

¹ İmanov H.İ. Fəlsəfə. B., 2005.

² Бакихаов А.А. Сочинения, письма, записки. Б., 1983, с. 62.

möcüzələrə, vəhy, kəramət adlanan şeylərə, rəmlə, fala, caduya, habelə kobud filizlərin zərif filizlərə çevrilməsinə, yəni əlkiyaya, bunlar kimi boş sözlərə əsla inanmaz. Mələklərin, cinlərin, şeytanların, divlərin, pərilərin varlığına heç bir etiqadı olmaz, bu kimi məfhum şeylərə inananları bəşəriyyətin axmaq, səfeh, alçaq fərdlərindən hesab edər»,¹ yəni o, alim – bilgindir.

Bu paraqrafı yazarkən qarşımıza «fəlsəfəyə, elmə yenilik gətirməyə çalışan adam üçün sələflərinin təklif etdikləri bütün sistemləri qınamaqla özünküləri öymək üçün mühit hazırlamaq qədər adi, təbii bir şey yoxdur» fikrini məqsəd qoymadıq, fəlsəfə haqqında çoxlu baxışın olduğunu göstərərək, fəlsəfi plüralizm, açıqlıq prinsiplərini tutduq. İnsan şüuru bilgi – bilik – bilim – mütləqin dərki çevrəsində dolaşdığından fəlsəfə insanı iki dünya ilə qovuşdurur: gərəqli vasitəyə çevrilir, çünki bilginlər təkcə «təbiət elmlərini bilməklə insan olmaq olmaz, hikməti-ilahiyə çatmaq insanı insan edər» deyiblər. «Fəlsəfə elmə söykənməklə yanaşı, elmi düşüncədən başqa bir düşüncədir. Fəlsəfənin obyektiv və müsbət adlarını ala bilməsi, ancaq bu sifətləri daşıyan elmlərə uyğun ola bilməsi üzündəndir. Elmin rədd etdiyi hökmləri fəlsəfə sübut edəməz, elmin sübut etdiyi həqiqətləri isə rədd edəməz. Fəlsəfə bu iki qayda ilə elmlə bağlı olmaqla bunların dışında bütünlüklə müstəqildir. Amacımız biriləritək fəlsəfənin elm olub olmadığını sübut etmək də deyildir. Elmi bölgü insanların yaratdığı nisbi simvollarıdır. Bir adam yaratsa belə, onda çağın ictimai-siyasi etkiləri güclü olur. Ancaq bu gün fəlsəfəni elm adı ilə dövlət reyesterinə salıb universitetlərdə öyrədərsə o, millətimizin balalarının yaşayışının daha düzgün qurulmasına, əxlaqının zənginləşməsinə, onlara «bu dünyada uğur, o dünya üçün rəhmət qazanmağa yardım» etməlidir. Filosof ağılı zirvəsinə çatmış bilgindir. O, gənclərə düzgün yol göstərməlidir. Biz də bir sıra yollar göstərərək fəlsəfi düşüncənin elmi üstələməməsinə, psixi radikalizmə qapılmamağa çalışdıq, çünki «həkimin məqsədi elə ümumi işləri, əsil hökmləri tədqiq, təhlil etməkdən ibarətdir ki, onlar yox edilib aradan çıxarıla bilməsinlər. Millətlərin məhv edilib, dövlətlərin yaradılması ilə köhnəlib başqaları ilə əvəz edilməsinlər, ümumiyyətlə küll halında əməli hikmətə daxil olsunlar».²

Fəlsəfə müəllimləri öyrənciyə heç bir vaxt hər yerdə gərəqli olan bitkin bilik verəməzlər, heç kim mütləq biliyə çatamaz! Biz Azərbaycan Respublikasının elm-təhsil sistemində «teatr yanılmaları»na yol verməməli, fəlsəfi araşdırmalarımız, öyrətdiyimiz fəlsəfə gənclərə

¹ Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. B., 1969. s. 16.

² Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. B., 1989, s.38.

cəmiyyətdəki yerlərini düzgün tapıb xoşbəxt olmağa kömək etməlidir. Qoy Azərbaycan Respublikasının hər bir yurddaşı ömrün sonunda geriyo baxıb «fəlsəfə bir çıxılmaz yoldur, yormuş hər kəsi», ya da «bu dünya dediyin quru bir addı, qoyub sapandına məni də atdı» yox, bu gözəl dünyada sevib-sevildim, əkib, biçib, tikib, qurub, gözəlliklər yaratdım, şərəfli ömür sürüb xoşbəxt oldum, deyə bilsin.

III fəslin «**Demokratik cəmiyyət və ideologiya. Milli ideologiyanın Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunması və millətin təşkilolma qabiliyyətinin artırılmasında yeri**» adlı paraqrafında Azərbaycan Respublikasındakı milli ideologiya axtarışları araşdırılmışdır. İdeya nədir? İdeya insan mahiyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. İdeyalar beyində dış mühitin təsirlərinə cavab reaksiyası kimi, eləcə də onlardan asılı olmadan, orqanizmin içindəki mürəkkəb sinir proseslərilə yaranır. İnsanlar ideyaları ehtiyaclarını ödəmək, yaşamaq üçün yaradırlar. Hər hansı ideya müəyyən bireyi, milləti, dövləti, Yer üzündəki yaşanı yox etmək üçün də yaradıla bilər. Deməli, ideya işin, hərəkətin başlanğıcıdır, amacdır, ona çatmaq istəyidir. Bütün kainatı da ideyanın yaratdığını, idarə etdiyini düşünmək olar, çünki maddi aləm insan beynində ideyaya çevrilib dərk edilənə kimi «özündə şey»dir. İdeyalar insanları hərəkətə gətirib amaca çatdırdığından onlardan ideologiyalar yaradılır. Milli, dini, millətçi, sinfi, liberal, superetnik, faşist, eləcə də başqa adlar qoyulan bu ideologiyalar bəzən çeşidli dövlət siyasətlərinin özülündə durub cəmiyyət yönətimində gərəklı amil kimi istifadə edilir. Azərbaycanda uzun illər yürüdülmüş superetnik siyasətlərlə islam dininin kosmopolit etkisi insanların milli yaddaşını dolaşdırmış, təşkilolma qabiliyyətini azaltmışdır. Buna görə də Olqa Komarova Sovet dönəminin strateji araşdırmalarından olan əsərində azərbaycanlıları «zəif təşkilolan» millət adlandırmışdır.¹ Yağılar bu gün də ulusumuzun bu çatışmazlığından strateji siyasətlərində yararlanırlar. Ermənilərin 1988-ci ildə başlayan yeni Dağlıq Qarabağ xəyanətinin təşkilatçıları da azərbaycanlıların təşkilolma qabiliyyətinin zəifliyini gözə almış, iqtisadi, siyasi, hərbi, mənəvi-psixoloji çətinliklərə salınacaq əhalinin gərginliyə dözməyib az vaxtda darmadağın olacağını düşünmüşdülər. Onlara görə etnopsixoloji, hərbi-siyasi amillərdən Azərbaycanın «belə yüksək gərginliyə dözəcəyi şübhəli» idi.²

Sovet dönəmində seçkin insanların çoxu öldürülən, yönətim institutlarındakı yüksək dövlət görəvləri millətsevərlik duyğusundan

¹ Долгожительство в Азербайджане. М., 1989, с. 35 .

² [Http:\ welkom to Artsakh world=htm](http://welkom.to.Artsakh.world/htm)

uzaq, ələbaxım, kosmopolit adamlarla dostluq, tanışlıq, rüşvət – proteksiya yolu ilə doldurulan, milli yaddaşsız, öncülsüz millət yurdu, ulusu qorumağa qalxmış millətçi insanların bütün çabalarına baxmayaraq az vaxtda demoralizə oldu, yurd, millət, Azərbaycan sevgisi kimi uca duyğular siyasi ağalıq savaşına qurban verildi. Erməni xəyanəti, Qarabağ savaşı bir sıra azərbaycanlıların siyasi düşüncəsinin impulsiv qərarlar çıxarmaq düzəyində olduğunu, toplumda isə şəxsiyyətin, ulusal öncülülük liderin yerinin gərəkliyini göstərdi. Qarabağ savaşındakı uğursuzluq millətin güclü ictimai-siyasi qurumlarının, ağıllı başçılarının, ulusalçı, dövlətçi, azərbaycançı siyasətçilərinin, milli özünütdədiq mexanizminin – milli ideologiyasının olmamasının sonucu idi. Azərbaycana bu gün də güclü ictimai-siyasi qurumlar, şəxsiyyətlər, bacarıqlı siyasətçilər gərəkdir.

Bir sıra alim və politikalr cəmiyyət yönətimində ideologiyanın dəyərini vurğulayıb onu gərəkli idarəetmə ünsürü sayırlar. Başqaları cəmiyyətdə heç bir ideologiyaya gərəklə olmadığını deyirlər. Tarix isə iqtisadi, milli-mənəvi aşınmış ölkələrin dirçəldilməsində milli ideologiyanın gərəkliyini göstərmişdir. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Əlikram Tağıyevə görə Azərbaycanda millətin, dövlətin mənafeyinin qorunması üçün böyük siyasi qrupların, bütün vətəndaşların istəklərinin, arzularının nəzərə alınması əsasında vahid dövlət ideologiyasının yaradılması zərurəti meydana gəlmişdir. Milli ideologiyanın yaradılması cəmiyyətdə mövcud ideoloji boşluğun doldurulmasına, milli həmrəyliyə gəlinməsinə, «qəbilə-tayfa» şüuru qalıqlarının aradan qaldırılmasına, kadrların seçilib yerləşdirilməsində yerliçilik, tayfabazlıq, tərəfkeşlik, qohumbazlıq, etno-təəssübkeşlik kimi hallara yol verilməməsinə xidmət etməlidir.¹

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra azərbaycançılıq, azərbaycanlılıq, türkçülük, milliyyətçilik, islamçılıq, qafqazçılıq, sosial-demokratiya, liberalizm, mühafizəkarlıq (konservatizm) kimi ideya və ideologiyalar əsaslandırılmağa başlandı. XX yüzilin başlanğıcında Azərbaycanın millətçi aydınlarının yaratdıqları «Müsavat Partiyası» «millətçilik, türkçülük, vətənçilik, azərbaycançılıq, milli dövlətçilik, inqilabçılıq, xalqçılıq, cümhuriyyətçilik» ideyalarını «siyasi millətçilik, istiqlalçılıq – azərbaycançılıq» düzəyinə qaldırıb milli ideologiyaya çevirə bilmişdi. O çağda «müsavatçılıq» adlanan Azərbaycan milli məfkurəçiliyinin «millətin iliyinə qədər işləmiş bir iman olduğuna əlamətdir»,² deyilirdi. Bunu

¹ Tağıyev Ə.M. Fəlsəfədən siyasətə. B., 2001, s.37.

² Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti «Müsavat». B., 1992, s.9.

dəyərləndirənlərcə, həqiqi millətçiliyin gərəkliyi öncə Azərbaycanda qavrandı, bütün türk irqdaşlarını mədəniyyət baxımından birləşdirmək məfkurəsinə orada çalışıldı. «Azərbaycan fikri Müsavat Partiyasının yaratdığı düşüncə idi».¹ «Həç bir zaman Azərbaycan xalqı bu qədər həzin bir həsrət duymamışdı. Hankı köylünü, hankı əmələni, hankı münəvvəri, ya əsnafı dinləsəniz Azərbaycandan yana-yana bəhs edər. Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər – Müsavat dövrü deyirlər. Ancaq xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. O indiki rejimi Azərbaycan deyər qəbul etməyir...Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan çox fikir, əməl şəklində təcəssüm edir. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur».² Çeşidli alimlər, siyasətçilər azərbaycançılıq ideologiyasını Azərbaycan Respublikasının milli dövlət ideologiyası kimi təklif edir, əksər siyasi partiyalar, toplumsal qurumlar da bu fikri dəstəkləyirlər.

Azərbaycançılıq azərbaycanlıların milli ideologiyasıdır. İdeya-tarixi qaynaqları ən azı Albaniya hökmdarı Cavanşirin dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün çalışmaları dönməsinə, azərbaycanlıların Babəkin başçılığı altında 816 (17)-838-ci, Xəzərlərsənə Azərbaycanda Ərəblərlə savaştığı 150 illik tarixə, «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ı Eldəgizlərin (1136-1225) demək olar bir dövlətdə birləşdirdikləri çağa gedib çıxır. Azərbaycan alimləri «История Азербайджанской философии» kitabında azərbaycançılığın miladın VIII-X yüzillərində formalaşdığını yazmışlar. Qaynaqlar azərbaycançılığın «Tarixi-coğrafi-siyasi Azərbaycan»da miladdan qabaq 4-cü yüzillikdə yaranmış Atropatena dövləti çağından yayıldığını yazır. Kökləri miladdan qabaq III-II minilliklərdən gələn Dədə Qorqud boylarında türkçülük, azərbaycançılıq yüksək düzəydədir. Azərbaycançılıq Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indəki bədii-tarixi poemalarında da əsas siyasi xətlərdən biridir. Nizami Gəncəvi böyük türkçü, azərbaycançı, islamçı, qafqazçı ideoloqdur. Azərbaycançılıq ideyası 1918-ci ildə «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın quzeyində Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması ilə yenidən siyasi həllini tapmışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il dekabrın 10-da Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 2-ci toplantısındakı demişdir: «Bizim yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar olurduq. Sağdakılar bir nöqtədən, soldakılar da başqa bir nöqtədən Azərbaycan muxtariyyətini inkar edirdilər. Sağdan deyirdilər ki, Azərbaycan, Azərbaycan deyər-deyə

¹ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990. s.54.

² Yenə orada. s.95.

müsəlmanları parçalayır, türklük bayrağı qalxızarkən – nəuzu billah (allah elməsin) – islama xətər vurursunuz. Soldan da iddia edirdilər ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı, hürriyyətərvər Rusiya demokratiyasından ayırır, xan, bəy hökuməti düzəltməyə səbəb olur...daima Azərbaycan məfkurəsinin (rus mətnidə азербайджанизм – azərbaycançılıq) müdafiəçisi olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq gərək sağlar, gərəkse sollar Azərbaycanı inkar deyil, var qənaətlərlə isbat edirlər. Çünki artıq Azərbaycan fikri üzərində müsəlman firqələri arasında ixtilafı-nəzər yoxdur. Çünki artıq cəmiyyətimizin zehnidə Azərbaycan istiqlalının fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir.¹

Azərbaycançılıq açıq-gizli Sovet dönəmində də var idi. Azərbaycanın millətçi aydınları Azərbaycan SSR-in qırmızı bayrağının aşağı bölümünü göy – mavi edə bilmişdilər. Azərbaycançılığın iç elementi olan türkcülük ideyasını tutanlar onu özünüaktuallaşdırma, yurddaş şüurunun tərkib hissəsi kimi anlayırlar. Dövlət ideologiyası düzəyinə qaldırılmış türkcülük toplumun özünüaktuallaşdırma ideyası olmalıdır. Onun ancaq türklər üçün olduğunu düşünmək yanlışdır. Çağdaş türkcülüyn Azərbaycan Respublikasında eləcə də Qafqazda birləşdirici, yönəldici, geopolitik rol oynamasına çalışılmalıdır. Belə olsa türkcülük ideyası azərbaycançılıq ideologiyasının iç elementitək yurddaşın düşüncəsinə girər, uluslararası – geopolitik dəyər qazanar.

Dil bireyin özünüdoğrulama mexanizmi, ulusun mənəviyyət göstəricisidir. Dilin tarixin müəyyən çağında bir cür anlaşılan sözləri başqa dönəmində sosial-psixoloji etkilərdən ayrı anlam qazanıb anlaşılmaz da ola bilər. Ana dili insanların yurdsevərlik duyğularını gücləndirib onları igidlilərə yönəldir. Dilə dayanaraq toplumun ulusal kimliyini bilmək də olur. O an dil siyasi dəyər qazanır. Etnoqraflara görə millətin ən əski özəlliyindən biri dildir. Dilçilər bu gün Azərbaycan Respublikasında «Azərbaycan dili» adı ilə işlədilən dövlət dilinin miladın birinci yüzilindən burada yayıldığını yazırlar: «Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin yüksək formasıdır, bu dil birdən-birə də təşəkkül tapmamışdır. O, əsrlərin məhsuludur, əsrlər boyu azərbaycanlılara fikir mübadiləsində ləyaqətlə xidmət edən ən kamil bir ünsiyyət vasitəsidir».²

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I c. B., 1998, s.50.

² Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. B., 1979.

Türklərin Azərbaycanda daha əskidən yaşadıklarını gözə alanda yuxarıda verilmiş tarixin düzlüyünə şübhə yaranır. Rusiya siyasətçilərin, alimlərin ayrı-ayrı çağlarda türk dili, türki, tatar dili, Zaqafqaziya tatarlarının dili, Qafqaz tatarlarının dili, Arazboyu tatarların dili, Rusiya müsəlmanlarının dili, müsəlman dili, Azərbaycan dili adlandırdıkları bu dil bəlli tarixlərdə Tarixi-coğrafi Azərbaycanın bütün əhalisinin ən azı ünsiyyət dili olmuş, talış, kürd, ləzgi, tat, avar, saxur, buduq, qız və b. da mənəvi kamilləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Millətin milli mahiyyətini göstərən sözlərin dildən sıxışdırılıb onun yad sözlərlə doldurulması insanların milli yaddaşını dolaşdırır. Azərbaycan Respublikasında Prezident, Milli Məclis düzəyində də hüquq mübarizəsi edilməsinə baxmayaraq 200 il yeridilmiş assimilyasiya, milli yaddaşların şüurlu şəkildə dolaşdırılması siyasətlərinin yaratdığı, türk dilinə arzuolunmaz «soyuqluq»un qarşısını almaq olmur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il iyunun 18-də «Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında», 2003-cü il yanvarın 2-də isə «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» fərmanlar versə də, daha çox şüuraltı düşüncə ilə yaşayan toplumda «dil problemi» azalmır. Azərbaycanda son iki yüz ildə çeşidli yollarla getmiş milli özünütanıma, özünütanıma, milli kimlik davası 1985-ci ilin aprelindən yenidən gücləndi.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1992-ci il dekabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adını dəyişib, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu»nun birinci maddəsində «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir» yazdı. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin 27 iyun 1918-ci il tarixli 10 №-li qərarı, eləcə də Sovet dönəmində Nəriman Nərimanovun dövlət dili haqqında fərmanında dövlət dilinin adının türk dili olması ilə əsaslandırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyəti bərpa olunursa, yaranan dövlətin dövlət dili də keçmiş dövlətin rəsmi dili kimi adlanmalıdır. Azərbaycan SSR-in 1921, 1926, 1931-ci illərdəki konstitusiyalarında da dövlət dilinin adı türk dili olub. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sözlərilə desək, «Rusiya idarəsindəki müsəlmanlara türk dedirtmək artıq qazanılmış bir davadır. Yalnız türk kəlməsi yox, Azərbaycan adı da qazanıldığından» dövlət dilinin adı türk dili olmalıdır. M.Ə.Rəsulzadə 1915-1918-ci illərdə çıxardığı gündəlik «Açıq söz» qəzetində Azərbaycan türklərinə rus strateqlərinin yamadığı «tatar», «Rusiya müsəlmanları» deyimlərini böyük milli düşüncə ilə türk, türk dili qavramları ilə əvəz

etmişdir.¹ Nəriman Nərimanov «Bir sıra yoldaşlara cavab»ında deyirdi: «Türk dili Azərbaycanın dövlət dili elan olunub və o bu dilin hüquq və üstünlüklərindən bütünlüklə yararlanmalıdır. Heç kəs onu aradan götürə bilməz, bunu bacarmaz. Azərbaycan bildiyimiz siyasi, iqtisadi mülahizələrə uyğun olaraq özünün torpaqlarından, təbii sərvətlərindən keçə bilər, ancaq doğma dilindən keçə bilməz və o heç kimin bu dili gözdən salmasına yol verməz. Qoy Azərbaycanda çeşidli bəhanələrlə türk dilinə qarşı çıxanların hamısı bunu yaxşı-yaxşı bilsin!»².

1990-92-ci illərdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı, milli kimlik mübarizəsi yüksəlişdə idi. Basında azərbaycançılıq, türkçülük, dövlətçilikdən yazılır, bu ideyalar ictimai şüurda güclənirdi. Arabir meydana atılan «rusiyönlü kosmopolit təbliğat» halları isə qəzetlərdə çap olunan elmi-publisistik cavablarla susdurulurdu. Bu çağın özünüqoruma instinkti idi. Moskva ilə kütlə arasında qalan kommunist ruhlu dövlət yönəticiləri işə bir az soyuq yanaşırdılar. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-Müsavat hökuməti bir il bir ayda dövlət yönətimində milli dövlətçilik yolunu tutdu. Sonra cəmiyyətdə dövlət dilinin adı ilə bağlı yenidən fikir ayrılığı yarandı. Dövlət dilinin adının Azərbaycan dili adlandırılmasını istəyənlərə görə Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan incəsənəti, Azərbaycan musiqisi kimi terminlər kökləşmişdir, Azərbaycan dili adının qalması da təbiidir. Dövlət dilinin türk dili yazılmasını istəyənlərə görə isə Azərbaycan dili deyimi dövlətin sayca ən böyük ulusunun etnik türk adını unutturub onun milli kimlik düşüncəsini dolaşdırır, uluslararası hüquqa da ziddir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adının Azərbaycan dili yazılmasını istəyənlər opponentlərini «türkçülük»də suçlayıb, «biz onsuz da türkün» deyirdilər. Bu qarşıdurma toplumda 200 il yeridilmiş millətüstü siyasətlərin yaratdığı ususal psixoloji gerçək idi. Azərbaycanlıları milli yaddaşsızlıqla fars dilinin təsirindən yaranmış Azəri, Azəri türkü, dilimizi isə Azəri dili, Azəri türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi adlandırmaq olmaz, çünki iki sözdən yaranan millət, dil adını işlətmək çətin olduğundan danışıda ikinci söz düşər, azəri qalar, anlamsız bir şey yaranar. Azərtürk, türkazər kimi sözlər isə milli yaddaşları şüurlu şəkildə dolaşdırılmış eyforik təfəkkürlü adamların uydurmasıdır. Millətimizin adının tez-tez dəyişdirilməsi onun milli yaddaşını dolaşdırmışdır, düşmən alimlərinə isə bilgisiz insanları çaşıdır biləcək «keçən yüzildə Azərbaycan xalqı olmayıb» kimi sözlər deməyə

¹ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше. Б., 2011, с. 85.

² Бакинский рабочий. 15 июня 1922 года. № 130.

tutalqa verir. Azərbaycan siyasətçiləri, aydınları bu işdə geopolitik düşünülməlidirlər.

İdeologiyayı formalaşdıran amillərdən biri də mədəniyyətdir. Azərbaycanlılar da ən azı «dünya şairlərinin müəllimi» Nizami Gəncəvi çağından böyük mədəniyyət yaradaraq sivilizasiyaya payını vermişlər. Onları bir-birinə Azərbaycan mədəniyyəti bağlayır. Azərbaycan mədəniyyəti mahiyyətə böyük türk mədəniyyətinin bir qoludur. Azərbaycan mədəniyyətinin əsas yaradıcıları türklərdir. Onun yaradılmasında talışlar, tatlar, ruslar, tatarlar və b. da güclərinə uyğun çahşırlar.

Bizim düşüncəmizə azərbaycançılıq ideologiyası milli-mənəvi, bəşəri dəyərlərə dayanan illər keçdikcə ulusun strateji varlıq proqramına çevrilib onun maddi sərvətlərini də içinə alaraq qoruyan, çevik, ayıq, sosial-siyasi, ruhu-mənəvi dəyərlər sistemi olmalıdır. Azərbaycançılıqda millətin yaşamaı, əxlaq, din, eləcə də başqa maddi-mənəvi dəyərləri, usus sevgisi, yurda, elə yiyəlik duyğusu, dünyada «var olmaq», Azərbaycan Respublikasını qorumaq, gəlişdirmək, «Bütöv Azərbaycan»a çevirib sonsuzadək yaşatmaq duyğusu, düşüncəsi olmalıdır, çünki yağların arasını vurduğu türk ulusunun «torpağı əlindən çıxmış...ünlü oğulları kölə, gənc qızları cariyə olmuş», bir çox türk bəyi türkcə yox, rusca, ingiliscə danışmağa başlamışdır.

«Cəmiyyətin təkanverici qüvvələri» adlı IV fəslin «**Şəxsiyyət və hakimiyyət mübarizəsi. Hakimiyyət mübarizəsində şəxsiyyətin iç özəlliklərinin dəyərləndirilməsi: biopsixoloji amillər»** adlı paraqrafında şəxsiyyət, hakimiyyət konusu adaşdırılıb yüksək yönətim qurumları formalaşmış bütün toplumlarda tarix boyu güclü hakimiyyət mübarizəsinin getdiyi bildirilir. Müəllifə görə cəmiyyət və dövlətlərin tarixini bir anlamda insanların hakimiyyət mübarizəsi tarixi də adlandırmaq olar. İnsan tarix boyu bir yandan ruhi-mənəvi azadlığa can atmış, o biri yandan hakimlik həvəsi, yaratdığı hakimiyyət institutları ilə bu azadlığı boğmuşdur. Dövlət adlanan yüksək siyasi qurumun hakimiyyət pillələri isə çox ara soy, irq, cins mənsubluğu, böyük dövlətlərin birbaşa, ya dolayı təyinatları, dostluq, tanışlıq, rüşvət – proteksiya yolu ilə tutulmuşdur. Dünyada yaşayan millətlərin, xalqların həyatına baxsaq, demokratiyaya çatmamış ölkələrdə hakimiyyət mübarizəsinin bu gün də eyni üsulla yontəmlərlə, eyni kəskinliklə getdiyini görə bilərik. Akademik İ.P. Pavlov insanları sinir sisteminin reaktivliyinə görə dörd – xolerik, sanqvinik, fleqmatik, melanxolik tiplərinə bölmüşdür. Temperament də deyilən bu özəlliklərə tam uyğun adam tapmaq çətin olsa da, bölgü «normal» sinir sistemli insanların

fizioloji özəlliklərini yaxşı göstərir. İ.P. Pavlova görə, «xolerik tipi – bu açıq-aşkar mübariz tipdir. Coşqundur, tez qızandır».¹ Xoleriklər içlərində böyük enerji duyduqlarından ehtirasla işə başlayıb ardıcılıqla görürlər. Onlar çətinlikləri igidliliklə keçməyə çalışır, istəklərinə də çatırlar. «Sanqvinik – qızgın, məhsuldar şəxsiyyətdir. Ancaq bu qızgınlıq onda çoxlu impulsiv güc, daimi qıcıq olanda olur. Belə qıcıq olmayanda o bədbinləşir». «Fleqmatik həlimdir, həmişə eyni psixi durumdadır, inadçıdır, əməksevərdir». Fleqmatikin çatmayan yönlərindən biri onun durğunluğudur. Durğunluq fleqmatikin stereotiplərinin cansızlığında, dəyişilmə meyilsizliyində, mühafizəkarlığında, avtoritarlığında görünür.

Tarix şəxsiyyətlərin yaratdığı, ictimai, iqtisadi, milli-mədəni eləcə də b. olaylarla gedən sosial-siyasi zaman-məkan formasıdır. Şəxsiyyətlər tarixi prosesləri etkiləyib onu hərəkətləndirən, hərəkət yönünü, cəmiyyətin siyasi, mənəvi psixologiyasını dəyişən, kütlə isə böyük enerjili, passiv, ətalətli güclərdir. «Böyük işlər»in çözümündə kütlə fəal olmur. Onu fəallaşdıran, yönəldən şəxsiyyətlərdir. Şəxsiyyətlər yönəldənədək kütlə böyük məsələlərə etinasız olur, çünki o bu işlələrin mahiyyətini anlamır. Buna görə də bəzi filosoflar cəmiyyəti şəxsiyyətin sosial tərəfi sayırlar. İkilə xarakterli, gücdən asılı, yanılan tipli insan şüurunda çox güclü olan kütlə sindromu insanları asanlıqla kütlə başçıların iradəsinə tabe edir. Ancaq kütlə şüuru daha çox dağıdıcı olduğundan kütlənin maddi ehtiyacları ödənməyəndə başçı, ya başçılara qarşı yönəlir. Kütlə əxlaqı özünüqoruma instinkti düzəyindədir. Şəxsiyyətlərin borcu kütlənin içindəki enerjini toplumun gəlişməsinə, quruculuğa yönəltməkdir.

İnsanlarda «hakimiyyət hərisliyi» adlı bioloji maddə, ya genin olması çağdaş təbiət elmlərinə bəlli olmasa da hakimiyyət mübarizəsi təkanverici gücə çevrilib cəmiyyətin həyatını çox etkiləyir. Bu gücün hərəkət yönü hakimiyyətə gələnlərin strateji, taktiki amaçlarından, milli-mənəvi özəlliklərindən, yönətim bacarığı, iç-dış siyasi güclərin etkilərindən asılı olduğundan hakimiyyət mübarizəsi-ağalığ savaşı daha çox cəmiyyətin gerilməsinə səbəb olur. Bizcə hakimiyyət mübarizəsi aşağı yönətim pillələrində mahiyyətcə eyni olub, bir az «əxlaqlı» gedən «vəzifə mübarizəsi» şəkildədir. Buna görə də cəmiyyətin yüksək təhsil institutlarında yüksək görümlərə, ağalığa demokratik, yasal yollarla çatmaq öyrədilməlidir.

Müşahidələrimizə görə hakimiyyət mübarizəsini iki psixoloji tiptən olan adamlar edirlər. Bir sıra adamlarda özünəvurgunluq, özünüsevmə –

¹ Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. М.1951, с. 299.

narsisizm duyğusu güclü olduğundan onlar yanlarındakı adamlara başçılıq etmək istəyirlər. «Karyerist» də adlandırılan bu adamlar yüksək görövlərə, hakimiyyətə çatmaq üçün ən çirkin yollardan çəkinmir, «alçala-alçala yüksəlməyi» də yetərli sayırlar. Onlar arasında bacarıqlılar da olur, nadanlar da. Ancaq bacarıqsızları çox olur. Bu tipdən bilginlər-mütəfəkkirlər yetişmir. Başqa bir dəstə adamda yüksək görövlərə çatmaq həvəsi çox da güclü olmur. Onlar cəmiyyətdə hakimiyyət, vəzifə mübarizəsi olduğunu da gec anlayırlar, çirkin yolla vəzifə ələ keçirib ağalığa gəlməyi özlərinə sığıdırmır, işlərilə uğraşib layiq olduqları çağda irəli çəkiləcəklərini düşünürlər. Ancaq hakimiyyət, vəzifə mübarizəsini ən çox birinci qrupdan olan adamlar edib, siyasi qurumların başçıları da belələri olduğundan onlar ikinci tipdən olan ictimai instinktləri güclü, elmi, bacarıqlı adamları özlərindən uzaq tutmağa, gözdən qaçıрмаğa çalışırlar. Buna görə də avtoritar rejimlərdə yüksək dövlət görövlərinə bacarıqlı, ləyaqətli, işbilən adamlar az qoyulur.

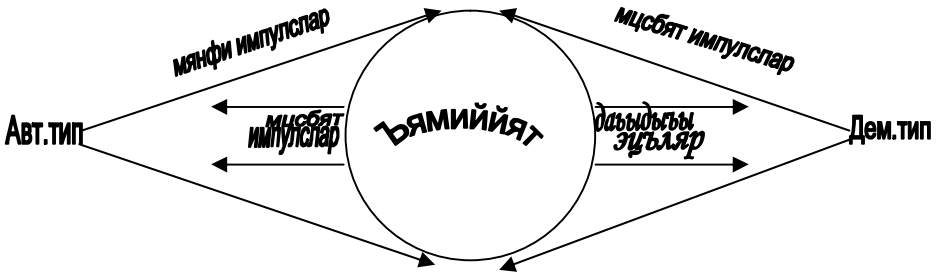
Araşdırmalarımız insanların hakimiyyət mübarizəsinin içdən gələn güclü ağalıq (özyararlıq, toplumsal yararlılıq) duyğusu – sosial ortamın dəyərləndirilməsi – qərar – hakimiyyət (uğursuzluq) sxemilə getdiyini deyir.

Toplumda avtoritar, bir də demokrat tipli şəxsiyyətlər çox olur. Qalanları onlardan törəmə – yarım tiplərdir. Bu tiplərin hər birinin cəmiyyətlə münasibətləri müəyyən xarakterik enerji mübadiləsilə gedir. Avtoritar tip şəxsiyyət topluma özünəxidmət mexanizmi kimi baxır. Cəmiyyətdəki mürəkəb ictimai, siyasi, faciəli proseslər də onlarda ruh düşkünlüyü, artıq enerji itkisi yaratmır. Tərsinə, o bu olaylardan daha çox yararlanmağa çalışır, toplumdən ancaq müsbət impulslar alır. Bir sıra sosial-psixoloqlar avtoritar tipi üç yarım tipə bölürlər. Onlara görə birincilərdə başqalarını tabe etdirib ağalıq etmək, özünəxidmət alətinə çevirib alçaltmaq istəyi güclüdür. İkincilər yanındakıları əzməkdən doymayıb illər boyu qazandıqları maddi sərvətləri də ələ keçirməyə çalışırlar. Üçüncülər başqalarına əzab verməkdən zövq alırlar. Onlara «çox böyük yaxşılıq etdiklərini düşünən» bu adamlarda «mənim sizə başçılıq etmək hüququm vardır, çünki mən sizə nəyin gərəkliliyini sizdən yaxşı bilirəm. Buna görə də məsləhətlərimə qulaq asıb ardımca getməyiniz yararınızadır», düşüncəsi yaranır.¹

Demokrat tip şəxsiyyət toplumdan gələn mənfi impulsları udub özündə əridir. Cəmiyyətdəki mürəkəb olaylar demokrat tipə emosional təsir etdiyindən o, buradakı uğursuzluqlardan mənəvi-psixoloji əzab çəkib

¹ Эрих Фромм. Бегство от свободы. Минск, 1998. с. 179.

çoxlu enerji itirir. Cəmiyyətdəki ağır olayların qarşısının alınmasına borclulardan biri də onlar olanda qızgınlıqları «emosional affekt» düzeyinə çatır. Mənfi enerji udulması o boyda da enerji atılması ilə getmədiyindən kərəksiz enerji nevrozlara səbəb olub getdikcə dağıdıcı gücə çevrilir. Avtoritar tip isə toplumun mənfi enerjisini cəmiyyətə yönəltdiyindən oradan gələn mənfi güclər kiçik olur. O, yönətimi «yalanları şüurlara yeritmək mexanizmi»nə çevirdiyindən toplumdan ona yönələn mənfi enerji azalır. Avtoritar, eləcə də demokrat tip şəxsiyyətlərin cəmiyyətlə enerji mübadiləsini aşağıdakı cizgilərlə vermək olar.

Hakimiyyəti ələ keçirmiş güclü şəxsiyyətlərin hamısı sonda ən azı avtoritar rejim yaradırlar, çünki güclü siyasi şəxsiyyətlərin mahiyyətində güc, qüvvə əsas olur. Bu gücün yönü avtoritarlıqadır. Cəmiyyətdəki uyğun siyasi, iqtisadi, mənəvi-psixoloji durum avtoritarlıqdan despotizmə keçməyə şərait yaradır. Despot kütlənin davranışının əsas düzənləyicisinin güc, qorxu olub, ona təzyiqli artırıdınca itaətkarlığının artdığını, gözündə şəxsiyyətinin böyüdüyünü bildiyindən onun şüurunu dolaşdırmağa, demoralizə etməyə çalışır, çox ara da istəyinə çatır. Güclü siyasi şəxsiyyət ətrafında güclü şəxsiyyətlərin toplanmasını istəmir. Onlar yanlarına sözbəxım, ələbaxım kütlə yığmağa çalışır, bunda təhlükəsizlik görürlər. Buna görə demokratik, hüquqi, dünyəvi Azərbaycan Respublikasında bütün yüksək dövlət görəvləri ancaq seçki yolu ilə tutulmalıdır.

IV fəslin «**Hakimiyyət mübarizəsində dindən siyasi yararlanma və Azərbaycanın Orta çağ bilginlərinin dini-ideoloji baxışlarının təhlili**» adlı II paragrafında dinlə elmin mahiyyəti, dindən siyasi yararlanma məsələsi araşdırılaraq, Azərbaycanın Orta çağ bilginlərindən, Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərindəki «Din, şəriət və bu kimi işləri öyrənib nəzarət altına almaq haqqında» bölməsindəki baxışlardan yararlanmanın Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunmasındakı dəyəri göstərilmiş, eləcə də Sovet dönməində az qala materialist edilməyə çalışılmış Nizami Gəncəvinin dini-ideoloji baxışları öyrənilərək onun islam dininin ideoloqu olduğu göstərilmişdir. Bizcə bilimin öz ölçüləri

vardır, dinin öz. Bilim dini tam qəbul edərsə mahiyyətindən çıxar. Bilimin fəlsəfəsi axtarışdır, dininki ehkama inam. Nizami Gəncəvi bunu «bilim işin xəzinədarıdır», ancaq «dinlə dünya bir-birilə düz gəlməz» sözlərilə ümumiləşdirmişdir.

«Keçid dövrü münasibətlərinin sosial-siyasi və mənəvi-psixoloji xarakteristikası» adlı V fəslin **«Keçid dövrünün sosial-siyasi, mənəvi-psixoloji özəllikləri və qloballaşan cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsi»** adlı I paragrafında Azərbaycan cəmiyyətinin qloballaşma çağında qarşılaşacağı milli-mənəvi məsələlər araşdırılmışdır. Alimlərin, siyasətçilərin çoxu «postsovet» dönəmini xarakterizə edərkən iqtisadi geriliyi, ictimai, eləcə də bireysel şüurun şüraltı ilə köhnə yaşam tərzinə bağlılığından cəmiyyətin böyük demokratik islahatlara hazır olmamasını, totalitar rejimdən qalma milli-mənəvi sorunların aradan qaldırılma çətinliyini, siyasi qatma qarışıqlığı, qanunvericiliyin mükəmməl olmamasını, aqalığı institutlarının yararsızlığını, vətəndaş cəmiyyətinin, məhkəmə sisteminin zəifliyini, millətlərin problemlərini çözməyən avtoritar, yolsuz-korrupsioner rejimlərin insanları maddi-mənəvi yöndən əzməyə çalışması kimi məsələləri önə çəkib, onu bir ictimai-siyasi sistemdən başqasına keçid dönəmi adlandırırlar. Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildə konstitusiyaya tətulanandan, düzənlənən bazar iqtisadiyası modelinə keçilib, 1999-cu ildə Konstitusiyaya Məhkəməsi yaradıldıqdan sonra keçid dönəmi bitmişdir.

Azərbaycanın getdikcə açıq cəmiyyətə çevrilməsi onun gənclərinin çeşidli dövrlərdə oxuyub, oradakı mənəviyat, əxlaq, din baxışlarının – ideologiyaların etkisi altına düşmələrinə ortam yaratmışdır. Dünyaya açılma önəmli olsa da çeşidli dövrlərdə oxumuş gənclərin baxışlarında, dünyagörüşlərində, mənəvi-əxlaqi, psixoloji aləmlərində ciddi ayrılıqların yaranması gözdən qaçırılmamalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası din ayrışkiliyini yasaqlayır, müsəlman, xristian, yəhudi azərbaycanlılar bu sahədə çətinliksiz yaşayırlar. Azərbaycanı istəməyənlər isə burada missionerlik, mənəvi-əxlaqi pozğunluq siyasəti yeridib ulusun milli-mənəvi dəyərlərini dağıtmağa çalışırlar. Başda Səudiyyə Ərəbistanı olmaqla Yaxın Doğudan gələn missionerlər «təmiz islam» adı ilə vəhabiliyi yayır, İran İslam Respublikasından gələnlər şiə təriqətini genişləndirməyə çalışırlar. İranda oxuyub gəlmiş molla Azərbaycan Respublikasını islam rejimli dövlət kimi görmək istəyir. Ölkədə xristianlığın çeşidli təriqətlərini, křişnaçılığı, eləcə də başqa dinləri yayanlar da vardır. Rusiyada oxyanların çoxunun ata-babası da rus mənəvi-əxlaqi dəyərlərilə tərbiyə edildiyindən qatı «rusfason»lara çevrilirlər. Başqa ölkələrdə oxumuşlar bir yana, Azərbaycanda rus, ingilis

dillərində oxuyub kosmopolitləşən yurddaşlarla milli-mənəvi dəyərlərlə tərbiyə edilmiş azərbaycanlılar arasında psixoloji uçrumun yaranmamasına çalışılmalıdır.

Azərbaycanın İran İslam Respublikası, eləcə də Rusiya Federasiyası ilə iqtisadi, siyasi, mədəni-mənəvi münasibətləri ulusumuzun gəlir-çıxarını qorumaqla yüksək düzəydə olmalıdır. Ancaq onlar gəlişən Azərbaycana örnək olamazlar. Biz, türk, islam dəyərlərinə əsaslanan öz yolumuzla – Azərbaycan yolu ilə getməli, yurdumuzu dünyanın gəlişmiş dövlətlərindən birinə çevirəcək azərbaycançılığı milli ideologiyamız etməliyik. Azərbaycanda biriləri dünyanın böyük güclərinin İİR-ə münasibətinə, çeşidli siyasi baxışlara əsaslanıb İran dövlətinin dağılmasını istəyirlər. Onlardan «Güney Azərbaycanla birləşəndən» sonra yaranacaq Azərbaycan Respublikasının paytaxtının Təbrizə köçürülməsini deyənlər də vardır. Azərbaycan, Türk dövlətçiliyi yolu ilə gedən azərbaycanlılar belə yanlış baxışlara aldanmamalıdırlar. İran İslam Respublikası Azərbaycan türklərinin min illərlə yağılardan qoruyub yaşatdıqları yurduur. İnsan yurdunu dağıtmaz. Biz Azərbaycan Respublikasını iqtisadi yöndən İİR düzəyinə çatdırıb, oradakı soydaşlarımızla mənəvi qovuşmalıyıq. İran dövləti isə Türk ulusundan olan yurddaşlarına (başqalarına da) mənəvi azadlıq verməli, Türk dilini də parlament dili etməlidir. Mənəvi qovuşma maddi birliklə tamamlanar. Hər şey zamana bağlıdır.

Uluslar yaşamının müəyyən anında hansısa şəhərini paytaxt edir. Paytaxt ulusun ruhunun birləşdiyi yerdir. Bu prosədə başlıların istəyindən, iradəsindən başqa geosiyasi durum da gözə alınır. Bu gün Təbrizdən yayılacaq ruh Azərbaycan türklərini birləşdirməz. Bakıdan yayılan yüksək milli-mənəvi dəyərlər, uyqarlıq, çağdaş demokratik dövlətçilik psixologiyası isə getdikcə onu bütün azərbaycanlıların, eləcə də Quzey Qafqazın kiçik xalqlarının birləşdirici, «milli ruh şəhəri»nə çevirməkdədir. Biz Azərbaycan Respublikasını dünyaya açaraq insan haqları qorunan, ədalətli, demokratik dövlətə çevirməli, Türkiyə Cümhuriyyətilə bütün ilişgiləri konfederativ dövlət modelinə yaxınlaşdırıb strateji birlik – varlıq forması yaratmalı, Orta Asiyanın Türk dövlətləri, eləcə də başqa türklərlə də çoxyönlü iqtisadi, mənəvi münasibətlər qurmalıyıq.

V fəslin «**İnsan sağlamlığının geoevolüsyon mahiyyəti. Sosial amillərin əhalinin yaşam tərzi və rekreasiya məsələlərinin həllində əhəmiyyəti**» adlı II paragrafında millətin sağlamlığının geoevolüsyon xarakterli olub, qorunmasının fərdi olduğu qədər də ictimailiyi göstərilir. Yer üzündə həyatın kəsilməzliyini, millətin yaşarılığını təmin etmək üçün

cəmiyyətdə bireylə ulusun sağlamlığı güvənc altına alınmalıdır. Sağlamlıq insana genetik verilmiş, bütün ömür boyu dəyişən biososial özəllikdir. Geoevolyusion proseslərin bir halqası olan bireyin sağlamlığı biopsixoloji özəlliklərinin, işgörmə bacarığının daha çox açıldığı dinamik prosesdir. Sağlamlıq insanın soy artımı, eləcə də toplumdakı başqa ictimai prosesləri kəskinliklə etkiləyir. Millətin «təkrar istehsalı» əsas məhsuldar güc olan bireyin sağlamlığından çox asılıdır. Sağlamlıq bir sıra genetik özəlliklərdən, yaşamdən, qidalanma, əmək, mənzil-məişət, eləcə də başqa şərtlərdən asılıdır. İbn Sina sağlamlığı «son həddə kimi sağlam olub ancaq son həddə çatmayan, sağlam olmayan, yaxşı vəziyyətdə olan bədənlər»¹lə sınırlayırdı.

Millətin sağlamlığı əhalinin bir neçə nəslinin bioloji, sosial-psixoloji durumunu göstərən, etnosun iş qabiliyyəti tam əks olunan geoevolyusion prosesdir. O, 15-20 faiz genetik amillərdən, 25-35 faiz sosial-psixoloji yaşam tərzindən, 30-40 faiz sağlamlıq sistemindən asılıdır. Bunu gözə alan əski uluslar, o sıradan Azərbaycan türkləri doğa ortamının orqanizmə pis etkilərini azaltmaq üçün yaşamlarını doğa ilə homeostaza uyğun qurmağa çalışmışlar. Qaynaqlara görə XIX yüzilin sonu, XX yüzilin başlarında Azərbaycanda, özəlliklə də Bakıda tikilən evlər insanların sağlamlığını yaxşı etkiləyirdi.² Azərbaycanda insanlar tarix boyu erkən oyanıb işə başlamış, arabir dincəlmələrdən başqa Günəş günorta, yeri ən çox qızdıranda 1-2 saat dincəlmiş, yatmışlar. Azərbaycanlıların dincəldiyi saatlar orqanizmin «coğrafi saat»a uyğun dörd saatdan bir artıb-azalan iş qabiliyyətinin enmə çağına uyğun olduğundan min illər boyu «Aran-Yaylaq» yaşam, sağlam yemə-içmə, eləcə də başqa şərtlər doğa ilə homeostazda yaşamağa çalışan azərbaycanlılara genetik korreledici təsir edib, onu yer üzünün uzunömürlü uluslarından birinə çevirmişdir.

Azərbaycanda ulusun sosial durumunu yaxşılaşdırmaq üçün hərbi-siyasi məsələlər çözülməli, insanların özünə, doğaya münasibəti dəyişdirilməli, onlara Yerdəki yaşamın ancaq doğa ilə harmoniya, homeostazda yaşamaqla ola biləcəyi düşüncəsi aşılmalı, iqtisadi yüksəliş, milli maraqlar yolu tutulmaqla qlobal dövlətçilik siyasəti yeridilməlidir.

V fəslin «**Dövlətin sosial siyasətində sağlamlıq sistemi islahatlarının keçirilmə yönləri: bugünkü gerçəklər**» adlı son paragrafında cəmiyyəti yaradan sistemlərdən birinin bütövlüyünün pozulmasının o birilərini də

¹ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Ч. I. с.72.

² Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. Л., 1986.

dağıdıcı etkilədiyi göstərilib. Sağlamlıq sistemi quruculuğunda insanın (millətin) geoevolyusion varlıq olması, sağlamlıq, xəstəlik kateqoriyalarının, sağlamlığa təsir edən iç və dış amillərin fərdlə əhalinin sağlamlığına təsirinin mahiyyət göstəricilərinin elmi anlamı kimi məsələlər gözə alınmalıdır. Dövlət millətin yaşarılığını, həyatın kəsilməzliyini təmin etmək üçün əhalinin sosial həyatını düzənləməlidir. Bura bireyin yaşamaq hüququndan sağlam yaşamın qorunması, təbliğinə kimi işlər girir. Sağlamlıq sistemindəki indiki iqtisadi duruma uyğun islahatları öncə sistemin adındakı ərəb sözü səhiyyəni türk sözü sağlamlıqla dəyişib aşağıdakı yöndə aparmaq gərəkdir: 1. Sağlamlıq sisteminə dövlətlə insanların münasibətinin dəyişdirilməsi. 2. Yönetimin yenidənqurulması. 3. Sistemin iqtisadi mexanizminin təkamül yolu ilə dəyişdirilməsi. 4. Tibb elminin, tibb təhsilinin yenidən qurulması. 5. Tibb sənayesinin yaradılması. 6. Başqa ölkələrdən yatırımlara hüquq yolunun açılması, onlardan ağıllı yararlanma. 7. BMT, eləcə də başqa yollarla dünya dövlətlərinin sağlamlıq sistemləri, sağlamlıq yönlü ictimai qurumları ilə gərəkli elmi, iqtisadi yaxınlaşma.

Dissertasiyanın «Nəticə» bölməsində alınmış elmi nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Müəllifin dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur.

1. Amuroqrafiya, pornoqrafiya, yoxsa qrafomania. Bakı, Azərbaycan, 1992. 6 ç.v.
2. İnsan, təbiət və cəmiyyət. B., Bilik-İrşad, 1994. 4,19 ç.v.
3. Biləsuvar. B., Bilik-İrşad, 1995. 1.63 ç.v.
4. Yazışma və kargüzarlıq. B., MM-S, 1997. 2 ç.v.
5. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (Biososial və fəlsəfi aspektlər). B., İşiq, 1998. 10 ç.v.
6. Yazışma və kargüzarlıq. B., MM-S, 1999. 2 ç.v. II çapı.
7. Dünyanın mahiyyəti və dərki haqqında. B., Nasir, 2000. 6 ç.v.
8. Demokratik cəmiyyətin milli-mənəvi problemləri. B., Nurlan, 2002. 14,25 ç.v.
9. Azərbaycan və azərbaycançılıq. B., MMS LTD, 2003. 5,8 ç.v.
10. Politologiya (açıqlamalarla sözlük). B., 2006. Təknur, 14,5 ç.v.
11. Yazışma və kargüzarlıq. B., 2007, Çıraq, 3,1 ç.v.
12. Politologiya (açıqlamalarla sözlük və ya milli kimlik dərsləri). B., Təknur, 2008. 30 ç.v.
13. Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları. B., Təknur, 2010. 12,5 ç.v.

Elmi jurnal və toplu məqalələri

14. Mifologiya və təbiət. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan bədii mədəniyyətinin yaranması və inkişafının sosial aspektləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası. B., 1990, s.62-64.
15. İnsan ekologiyası: ümumi və xüsusi amllərin vəhdəti. AEA FHİ. Ekologiyanın fəlsəfi problemləri. B., 1991, s.97-99.
16. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında insanın təbiətlə harmoniyasına dair. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası. B., 1991, s.89-92.
17. Ekoloji əxlaqın mənbəyi və mahiyyəti. AEA FHİ. Sosial, ekoloji, fəlsəfi problemlər. III buraxılış. B., 1993, s. 13-15.
18. Ekoloji problemlər və gənc nəslin sağlamlığı haqqında. AMEA FHİ. Ekologiya, Fəlsəfə, Mədəniyyət. B., 1993, s. 83- 86.
19. Tibbi-ekoloji durum və müasir dövr. Yenə orada. B., 1993, s. 89-92.
20. Biliyin mənbələri, mahiyyəti və nisbilyi barədə. AMEA FHİ. Sosial, siyasi, fəlsəfi problemlər. B., 1999. s.72- 77.
21. Aristotelin yaradıcılığında dialektikaya münasibət. Yenə orada. B., 1999, s.22-24.
22. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında türkün məhəbbət münasibətləri barədə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. №1 ADPU B., 1999,s.167-172.
23. İrqlərin, millətlərin, xalqların bioloji, ictimai, tarixi mahiyyəti barədə biliklərin məhdudluq və nisbilyi.Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. № 2. ADPU, B.,1999, s. 88-103.
24. Milli şüurun formalaşmasında dil amili. Yenə orada. B.,1999,s. 122-124.
25. Biləsuvar haqqında yeni tarixi, etnik və sosial-siyasi bilgiler. Tarix və onun problemləri. № 3- 4, BDU B., 1999, s.195- 197.
26. Hakimiyyət mübarizəsi və şəxsiyyətin iç xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. №3. ADPU B., 2000,s.130-145.
27. Psixika və ruh proseslərinin mahiyyəti barədə. İqtisadi islahatlar və kooperasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi problemləri. AKU. B., 2000, s.194- 195.

28. Türkçülük ideyasının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması və əhalinin təşkilolma qabiliyyətinin artırılmasında əhəmiyyəti. Azərbaycan Respublikası «Təhsil» cəmiyyəti «Bilgi» dərgisi. «Sosial bilgilər» №3. B., 2000, s. 86- 91.
29. Şəxsiyyətin cəmiyyətlə enerji mübadiləsi haqqında. AMEA FSHİ. Sosial problemlər toplusu. B., 2000, s. 60-61.
30. Politoloji biliklərin tədrisinə dair. AMEA Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. Sosial-siyasi problemlər toplusu. B., 2001, s. 47-48.
31. Beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı sayğı barədə AMEA BMİ. Sosial-siyasi problemlər toplusu. B., 2001, s. 49-56.
32. İdarəetmə prosesində şəxsiyyətin cəmiyyətlə enerji mübadiləsinin bəzi psixoloji məqamları haqqında. İqtisadi islahatlar və kooperasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi problemləri. AKU. B., 2001, s. 263-265.
33. Milli və millətlərarası problemlərin tədqiqi. AMEA BMİ, ATU. Sosial - siyasi problemlər toplusu 6-cı buraxılış. B., 2001, s. 17-18.
34. Kütlə şüuru ilə manipulyasiyada güc amili. Yenə orada, s. 77- 78.
35. İctimai-siyasi təşkilatların fəaliyyəti cəmiyyətin demokratiqləşməsinin göstəricisi kimi. Yenə orada, s. 78-79.
36. İki vətənin bir şairi. AMEA BMİ. Xalq şairi Söhrab Tahirin 75 illiyinə həsr olunmuş elmi məqalələr toplusu. B., 2001, s. 232.
37. Türkçülük ideyası türkün özünü təsdiq mexanizmidir. AMEA BMİ. Sosial-siyasi problemlər (elmi məqalələr) toplusu. VII buraxılış B., 2002, s. 33-34.
38. İdarəçilik psixologiyasından... Yenə orada. B., 2002, s. 34-35.
39. İdeoloji mübarizə milli mövcudluq proqramının bir hissəsidir. Azərbaycan Respublikası «Təhsil» Cəmiyyəti. «Bilgi» dərgisi. «Sosial bilgilər» №2. B., 2002, s. 37- 42.
40. Lev Qumilyovun bir səhvi barədə. «Varlıq» dərgisi. Tehran, 2002, 137-4 və 136- 3.
41. Şəxsiyyət və kütləyə münasibət barədə. AMKİ, AKU. Çoxmülkiyyətçilik şəraitində kooperasiya inkişafının sosial-iqtisadi problemləri (Məqalə və tezislər toplusu). II buraxılış. B., 2003, s. 399- 400.
42. Biliyin mahiyyəti barədə. AMEA FSHTİ. Sosial-siyasi problemlər. Elmi məqalələr toplusu. VIII buraxılış B., 2003, s. 54- 58.
43. Şəxsiyyətlə kütləyə münasibət və onların cəmiyyətlə enerji mübadiləsinin xarakteri haqqında. AMEA FSHTİ. Cəndər, Mədəniyyət. B., 2003, s. 184-188.

44. Sionizm, marksizm və dünya ağalığı. Tarix və onun problemləri. №3, BDU. B., 2003, s.153-159.
45. Об энергетическом обмене между личностью и обществом. АКУ-nun xəbərləri. № IV. B., 2003, s. 72- 73.
46. Azərbaycan türklərinin tarixinə dair dəyərli tədqiqat. İctimai-siyasi proseslər və beynəlxalq əlaqələr. Elmi araşdırmalar mərkəzi. Elturan ictimai-siyasi və elmi-kütləvi jurnal B., 2002, №1-2; 2003, №1-2. s. 25-27.
47. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli məsələ. AMEA FSHTİ. AXС və milli müstəqilliyin ideya-siyasi problemləri. B.,2003, s. 43- 46.
48. Qloballaşma və antiqlobalçılıq.AMEA FSHTİ. Sosial-siyasi problemlər. XI bur. B., 2004, s.53- 55.
49. Türk ruhunu yaşadan insan. AMEA FSHTİ. Sosial- siyasi problemlər. XI buraxılış. B., 2004, s. 55-57.
50. Siyasət elminə dair sanballı əsər. AMEA FSHTİ. Sosial-siyasi probleml. XII buraxılış. B., 2004, s.336-345.
51. İnsanın uğurları və problemləri. AMEA FSHTİ. Sosial-siyasi problemlər. XIII buraxılış. B., 2005, s. 205-211.
52. Azərbaycan Respublikası və demokratik seçkilər problemi. AMEA FSHTİ. Elmi əsərlər. Elmi-nəzəri jurnal. №3-4 (6). B., 2006, s. 102-106.
53. Azərbaycan Respublikası: totalitarizmdən hüquqi dövlətə keçilməsinə siyasi baxış.AMEA FSHTİ. Sosial-siyasi problemlər. №3 (16). B., 2007, s.23-26.
54. Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indəki siyasi, ideoloji, milli-psixoloji və tarixi baxışlar haqqında yeni fikirlər.AMEA FSHTİ. Elmi əsərlər. Elmi-nəzəri jurnal. №4 (10) B., 2007, s.88-102.
55. İnsan toplumlarının bioloji, ictimai, tarixi mahiyyəti barədə biliklər: məhdudluq və nisbilik. Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual problemləri. IV buraxılış. Bakı Slavyan Universiteti. B., 2007, s.270-278.
56. «Türk irqi»nin olması haqqında bəzi mülahizələrə analitik yanaşma. Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri. V buraxılış. Bakı Slavyan Universiteti. B., 2007, s. 419-428.
57. Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indəki siyasi-ideoloji, milli-psixoloji və tarixi baxışların təhlili. AMEA Xəbərlər(Tarix, fəlsəfə, hüquq) №8.B.,2007,s.212-244.

58. Azərbaycan Respublikasında siyasi sistemin totalitarizmdən demokratiyaya doğru dəyişmə prosesi. Tarix və onun problemləri №4. BDU. B., 2007, s.248-250.
59. Dövlət quruluşlarının siyasi mədəniyyətin formalaşmasına təsiri. AMEA FSHTİ. Sosial-siyasi problemlər. Elmi-nəzəri jurnal №1(18). B., 2008, s. 11-13.
60. Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» poeməsindəki dini-ideoloji baxışlar haqqında. AMEA FSHTİ. «Fəlsəfə», jurnalı № 1(10)B., 2008, s.176-180.
61. Malenkovun Bağirova, Bağirovun Malenkova məktubu. Tarix və onun problemləri №3. BDU. B., 2008., s.247-250.
62. Hakimiyyət mübarizəsi və şəxsiyyətin cəmiyyətlə enerji mübadiləsi haqqında. Dirçəliş XXI əsr jurnalı. B., 2009, s.189-193.
63. Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» və «Xosrov və Şirin» poemalarında dini-ideoloji baxışlar haqqında. AMEA FSHTİ. Elmi əsərlər. Elmi-nəzəri jurnal. B.2008,s. 120-127.
64. 1918-ci il senyabrın 15-də Bakının alınmasının Azərbaycan türklərinin tarixindəki dəyəri haqqında. AMEA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə hüquq) №9. B., 2008, s.17-26.
65. Erməni siyasətçilərinin XX yüzillikdə Qarabağın dağlıq yerlərini ələ keçirməyə çalışmaları haqqında. AMEA, FSHİ Elmi əsərlər 1-2 (13) B., 2009, s. 107-112.
66. Azərbaycanla bağlı bir sənədin bir sıra milli-siyasi özəlliyi haqqında. AMEA Xəbərləri. (Tarix, fəlsəfə, hüquq). №12. B., 2009, s.398-403.
67. Nizami Gəncəvinin dini-ideoloji baxışları («Xosrov və Şirin» poemasının təhlili əsasında). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. B., 4/ 2009, s.336-345.
68. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» əsərində azərbaycançılıq, türkçülük, islamçılıq ideyaları». AMEA, FSHİ, Elmi əsərlər. B., 2010 №1 (14). s. 205-211.
69. Вопросы разрешения Нагорно-Карабахского конфликта в новом миропорядке. Гилея. Украина ЕА elmi toplusu. 59-cu buraxılış (№4). Kiyev, 2012, s. 657-663.
70. Вопросы разрешения глобальных конфликтов в современный период. Философский альманах. Современность: мир мнений. № 2, Алматы, 2012, s.91-100.
71. Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərində dövlətçilik ilkələri. AMEA FSHİ. Elmi əsərlər. B., 2013, s.

Ali məktəblər üçün dərs proqramı və metodik göstərişlər

72. Din fəlsəfəsi kursu üzrə proqram. BDU, B., 2002. 1,0 ç.v.
73. Fəlsəfə tarixi. BDU - nun sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin qiyabi tələbələri üçün fəlsəfə ixtisasından metodik göstərişlər (I-II kurslar üçün). B., 2002. 1,2 ç.v.

Tərtibçi və elmi redaktor kimi

74. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Azərbaycan şairi Nizami». B., Təknur, 2008. 26, 25 ç.v.
75. M. Ə. Rəsulzadə «Milli birlik». B., Təknur, 2009. 12,5 ç.v.
76. M.Ə. Rəsulzadə. «Azərbaycan şairi Nizami». (Bitkin çapı). B., Təknur, 2011. 33,5 ç. v.
77. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Qafqaz türkləri». B., Təknur, 2012. 7 ç.v.
78. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Panturanizm. Qafqaz sorunu». B., Təknur, 2012. 4, ç.v.
79. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «İran türkləri». B., Təknur, 2013. 6,25 ç v.
80. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Çağımızın Siyavuşu». B., Təknur, 2014. 6,25 ç v.
81. Əlimərdan bəy Topçubaşı. «Azərbaycan Respublikasının yaradılması». B., Təknur, 2013. 4 ç v.

Ядигяр Тюркель

**Отношения человека, природы и общества.
Биосоциальные и философские аспекты**

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследованы релеватные аспекты отношения человека, природы и общества, которые по идеологическим мотивам тенденциозно освещались в научной литературе в советское время. Автор, анализируя философскую мысль в Азербайджане, пытается освободить ее от некоторых догм марксизма, предлагая некоторые практические рекомендации для использования в системе образования. В работе исследуются нервно - психические процессы человеческого сознания, сущность которых, по мнению автора, построена по типу:

природа

информация - знание - наука - познание - абсолют < >

бог

и делается вывод, что сознание человека не в состоянии полностью познать вселенную и раскрыть процесс зарождения жизни на земле, который является одной из вечных философских проблем.

В диссертации на практических материалах показано, что имеющее место по настоящее время поверхностное отношение к биогенетическим свойствам и данным человека и нации при оценке личности и при определении нации, приводит к ошибочным решениям. Правильная оценка всех этих специфических особенностей и свойств должна помочь в деле строительства демократического общества в Азербайджане. По мнению автора зарождение национальной идеологии, которая должна способствовать в формированию национального самосознания, национального самоутверждения, является одной из главных задач современного азербайджанского общества. Эта проблема является предметом всестороннего и пристального изучения современной азербайджанской философской и политической мысли. Своевременное и правильное осмысление биосоциальных, исторических, духовных факторов этой весьма актуальной проблемы, должно повысить активность и организованность населения в процессе утверждения государственного суверенитета. В работе на основе комплексного исследования доказывается что политические процессы происходящие в Азербайджанской Республике за последние десять лет, оказали огромное влияние на формирование взаимоотношений личности и общества, в частности, утверждается, что в постсоветском обществе

произошли позитивные перемены, зараждаются новые моральные категории, которые опираются на национальные и общечеловеческие ценности. В диссертации рассматривается история зарождения идеологии тюркизма, его роль в становлении азербайджанской государственности и постепенный переход этой идеи, её трансформация в идеологию азербайджанизма.

Автор доказывает, что идея азербайджанизма является единственно оптимальной национальной идеологией, которая будет способствовать сплочению и единению всех народов страны и формированию современного демократического государства. В результате анализа процессов глобализации в мировом масштабе отмечены ее благоприятные моменты для азербайджанцев и вероятные негативные последствия для азербайджанского общества. В диссертации раскрывается геополитическая сущность здоровья населения и его значение в социально-политической трансформации азербайджанского общества. Автор дает практические рекомендации по демократизации системы здравоохранения путем внедрения новых механизмов управления. Все эти нововведения должны привести к оптимальной охране здоровья населения, что будет способствовать более гармоничному развитию личности.

**RELATIONS OF MAN, NATURE, SOCIETY
BIOSOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS**

S U M M A R Y

The author in his dissertation work tries to be released the social and political opinion of Azerbaijan from Marxist dogmatisms concerned to the aspects of relations of man, nature, society which have not been given a serious attention or have been denied because of ideological reasons in the Soviet period.

The researcher studying the nervous - psychological processes has shown that the human consciousness main point of which is directed to cognize the

information - knowledge - science - absolute < nature > is not able
god

to lay bare completely the «everlasting» philosophical problems as formation of universe, creation of life on the Earth.

It is shown that the neglect of biogenetic peculiarities of nation causes not to be taken into consideration the internal properties in time of assessment of personality, to be identified the nation with people.

The author investigating the problem of «ideology in society management» points that it is necessary to be created the national ideology corresponding to modern social and political level of Azerbaijan populaton and to be taken into serious consideration the national and moral values in education - training - breeding processes.

The author studying the social-political spiritual-psychological aspekts of “transition period” in the Azerbaijan society directs the philosophical and political thought to good and possible negative aspekts of globalization processes for nation taking place in the world.

The geopolitical point of the health of population is elucidated, the place of the health of population, health system in social and political transformation of Azerbaijan society, and the importance of reorganization of the health system in providing the national safety are shown in the dissertation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, СОЦИОЛОГИИ И ПРАВА**

На правах рукописи

ЯДИГЯР САХИБАЛИ оглы ТЮРКЕЛЬ

**ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА, ПРИРОДЫ И ОБЩЕСТВА.
(БИОСОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ)**

Специальность 7207.01 – Социальная философия

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по философии**

БАКУ – 2014